

PATRICK VAN SCHIE, SIMON OTJES & TON ELIAS PvdA, hoe verder? (3)

PAUL TANG Europese winstwaarschuwing

NAOMI WOLTRING, JAN OVERWIJK & LARS CORNELISSEN

Jong en toch boos.

Promovendi over hedendaags neoliberalisme

En verder bijdragen van

JACQUES WALLAGE, LEEN HOFFMAN & A.L. SNIJDERS

- 3 *Redactioneel* Inwisselbaar
4 *Column* **Marijke Linthorst** Met twee maten
-

- 5 **Paul Tang** Europese winstwaarschuwing
10 **Jacques Wallage** De politiek kan het niet alleen
13 **Leen Hoffman** Asschers erfenis gaat ver terug
-

Jong en toch boos. Promovendi over hedendaags neoliberalisme

- 18 **Naomi Woltring** Lessen uit het neoliberalisme: repolitiseer de *civil society*
25 **Jan Overwijk** De strijd om efficiëntie
32 **Lars Cornelissen** De VVD: liberaal tot in de vezels

PvdA, hoe verder? (3)

- 40 **Patrick van Schie** Vrees het volk niet: een welgemeend advies van een liberaal aan de PvdA
43 **Simon Otjes** De wederopstanding van GroenLinks
47 **Ton Elias** Neem maar meer stelling tegen de gemakzucht
-

- 50 **A.L. Snijders** Geweer

Redactioneel

Inwisselbaar

De PvdA kreeg deze maand met Nelleke Vedelaar een nieuwe voorzitter, verloor een zeer populaire burgemeester in Eberhard van der Laan en betrok in de Tweede Kamer de oppositiebankjes. Het zijn interessante tijden. Die vinden hun weerslag in dit nummer bijvoorbeeld in een reactie van Jacques Wallage op het kritische betoog van Annemarie Kok over de participatie-democratie. Wie zit daar nu helemaal op te wachten, vroeg Kok zich af. Wat is dat voor ouderwetse vraag, reageert Wallage, wie niet vernieuwt verdwijnt.

Een deel van die vernieuwing moet in ieder geval komen door serieuzere verwerking van de centrumlinkse keus om te geloven in deregulering en marktwerking, betogen drie jonge academici in het themadeel. Het neoliberalisme was er, is er en heeft ook binnen de sociaaldemocratie meer invloed gehad dan goed is – stellen Naomi Woltring, Lars Cornelissen en Jan Overwijk. Herbezinning is nodig, zowel op de delen van de maatschappij waarmee samenwerking nodig is ('civil society'), als op de manier waarop je over politiek nadenkt. En waarden, prima, maar wat voor waarden dan?

We kregen ook allerlei goedbedoelde adviezen van elders over hoe de PvdA zou moeten overleven na de verkiezingsnederlaag van maart dit jaar. Van Ton Elias en Patrick van Schie uit de liberale hoek, van Simon Otjes uit de Groenlinkse hoek. Leerzaam, omdat alle politieke partijen wel eens verliezen. Maar ook pijnlijk, omdat er medelijden in doorklinkt. En zorgelijk, omdat er ook in doorklinkt dat geen enkele partij zijn toekomst nog zeker is.

Met de sociaaldemocratie is niks mis, met de PvdA wel – tekende Lodewijk Asscher op uit de mond van Eberhard van der Laan in zijn laatste dagen. Het idee is goed, de uitvoering slecht. Het is iets wat vaker opvalt, dat heel veel mensen graag sociaaldemocraten zijn, maar bepaald aarzelingen hebben om van de PvdA te zijn. Zorgen dat de twee begrippen weer inwisselbaar worden, is misschien de kern van het werkje voor Nelleke Vedelaar.

Met twee maten

Door **Marijke Linthorst**

Redacteur S&D

Er was het afgelopen jaar veel belangstelling voor rulings: langjarige op maat gemaakte belastingafspraken tussen de fiscus en veelal buitenlandse bedrijven. waarbij de belastingdruk voor deze bedrijven daalde tot 5% of hooguit 12,5%. Het ministerie van Financiën subsidieerde in de afgelopen vijf jaar elf studies naar fiscale faciliteiten (lees: belastingvoordelen) voor kansrijke projecten. Demissionair minister Kamp verdedigde dit op 1 juni jl. in een debat met de Tweede Kamer. Van de elf gesubsidieerde bedrijven hebben negen zich in Nederland gevestigd, investeerden €151 miljoen en creëerden 850 banen. De boodschap was duidelijk: het kost wat, maar dan heb je ook wat.

In schril contrast met deze knipmessenhouding richting buitenlandse bedrijven staat de opstelling van dezelfde belastingdienst tegenover bijvoorbeeld modehuisketen Witteveen. De dienst vroeg de afgelopen zomer het faillissement van Witteveen aan. Het bedrijf had een belastingsschuld van €1,5 miljoen en de dienst vertrouwde er niet op dat deze zou worden betaald. Witteveen had 400 werknemers. Ik durf te wedden dat de belastingfaciliteiten voor de 850 banen van de nieuwe bedrijven een veelvoud zijn van de €1,5 miljoen die Witteveen de belasting schuldig was. Daar komt bij dat bij de modeketen geen doorsnee-banen op de tocht staan. In de winkels werken vooral vrouwen op wat oudere leeftijd. Zij moeten (kabinetsbeleid) langer doorwerken. En iedereen weet dat ouderen moeilijk weer aan de slag komen. Dat zou de overheid mee mogen wegen. En daarnaast heeft een faillissement ook maatschappelijke kosten.

De ontslagen werknemers krijgen een werkloosheidsuitkering en als zij werkloos blijven heeft een deel van hen recht op bijstand. Het zou me niet verbazen als ook dat bedrag veel hoger uit zou vallen dan de €1.5 miljoen belastingsschuld. Witteveen is inmiddels overgenomen en er wordt gewerkt aan een stabiele toekomst. Maar kern van de zaak is de manier waarop de overheid onderscheid maakt.

In de kabinetsformatie ging veel aandacht uit naar de onvrede onder Nederlandse burgers. Sybrand Buma ging in zijn H.J. Schoolezing uitvoerig in op de 'boze burger'. Hij hekelde het 'valse vooruitgangdenken dat de 'gewone' Nederlander verweesd heeft achtergelaten. Populistische partijen, aldus Buma, zien de pijn van de boze burger, maar geven geen fundamentele antwoorden. Nodig zijn meer herkenbare tradities en meer waarden en normen. Want de oorzaak voor die verwijzing ligt in het gevoel dat de overheid niet echt geïnteresseerd is in de doorsnee burger. Het gaat om excellentie en (vermeende) vooruitgang. De verschillende benadering van buitenlandse bedrijven, die op alle ondersteuning kunnen rekenen, en een 'oud' bedrijf als Witteveen vormt daar een perfecte illustratie van. Want een keten als Starbucks is natuurlijk veel hipper dan een modehuis dat zich richt op de niet meer zo jonge vrouw.

Als Buma het 'valse vooruitgangdenken' echt wil bestrijden moet hij dat op sociaal-economisch terrein doen. Bijvoorbeeld door bedrijven fiscaal te beoordelen op basis van wat ze bijdragen aan de samenleving (de leefbaarheid in de binnenstad, banen voor mensen die een steuntje in de rug kunnen gebruiken). Maar het minste wat moet gebeuren is dat zij dezelfde faciliteiten krijgen als de nieuwkomers.

Nieuw is niet per definitie beter.

Europese winstwaarschuwing

Een PvdA die wil overleven moet breken met het idee van Nederland als spin in het web van belastingontwijking. Een web dat door PvdA'ers actief mee gesponnen of oogluikend toegelaten is. Effectieve Europese belasting op winst en vermogen is essentieel om de groeiende ongelijkheid binnen de perken te houden en iedereen in een stijgende welvaart te laten delen.

PAUL TANG

Fractievoorzitter van de Nederlandse sociaal-democraten in het Europees Parlement

'Stupidly intrusive on secondary issues (...) and pathetically impotent on important ones.' Dat is de aanklacht van Thomas Piketty en anderen tegen de Europese Unie in de huidige vorm. Terecht, want de Unie is bepaald niet wat mensen ervan verwachten. Dat geldt ook voor belastingheffing. Piketty beklaagt zich erover dat de Europese Unie wel de omzetbelasting voor kappers voorschrijft, maar zich niet bemoeit met de winstbelasting voor Shell en andere internationale bedrijven.

Gelukkig ligt er een voorstel om te komen tot een Europese grondslag voor de winstbelastingen. Onder dat voorstel van de Europese Commissie zal slechts 1,6% van de bedrijven vallen, maar grofweg tweederde van de omzet. Het uitgangspunt is dat de Europese winstgrondslag voor een bedrijfsgroep wordt vastgesteld en verdeeld onder de lidstaten. Zij kunnen daarover heffen. Dit uitgangspunt is even eenvoudig als baanbrekend. Dat is hard nodig, want de winstbelasting is achterhaald door globalisering en digitalisering.

Het huidige stelsel van winstbelasting stamt uit het begin van de vorige eeuw, uit een tijd van fabrieken met rokende schoorstenen, man-

nen in blauwe overalls, de prikklok. In die tijd was Phillips alleen gevestigd in Eindhoven en kwam de Volkswagen Kever van de band rollen in Wolfsburg. De locatie was in de regel een historisch gegeven en nauwelijks een keuze. Dat is drastisch veranderd.

Met globalisering is een keten van productie ontstaan die de wereld kan omspannen. Belangrijker nog, bedrijven zijn veranderd in groepen die nagenoeg overal in de wereld dochterondernemingen, firma's en bv'tjes hebben. Juist de papieren werkelijkheid stelt de grote, internationale bedrijven in staat belastingen te minimaliseren door – op papier – te schuiven met kosten en opbrengsten. Zeker de locatie van financieel kapitaal en intellectueel eigendom is een keuze geworden. De Kaaimaneilanden hebben inmiddels een goed ontwikkelde financiële sector en kennen geen winstbelasting. Evenzo proberen met name Amerikaanse multinationals hun winsten buiten de Verenigde Staten te houden (niet repatriëren) door hun merken te stallen in exotische belastingparadijzen.

Het gevolg is dat er een papieren werkelijkheid is ontstaan, met bijbehorende financiële

stromen. Nederland is daarbij een doorvoerhaven, tussen het Europese continent en de belastingparadijzen. De Tweede Kamer heeft ooit in een motie van Van Vliet, helaas ondersteund door de PvdA, vastgelegd dat Nederland zelf geen belastingparadijs is. Maar een doorvoerhaven of 'front office' voor belastingparadijzen is Nederland zeker. De Algemene Rekenkamer (2014) rapporteert dat vele tientallen miljarden aan rente, dividend en royalty's door Nederland stromen als gevolg van papieren constructies met financieel kapitaal en intellectueel eigendom. En die stromen groeien exponentieel, crisis of niet. De papieren werkelijkheid is ook terug te zien in de cijfers over directe buitenlandse investeringen. Op papier trekken Luxemburg en Nederland meer investeringen aan dan economische grootmacht VS, en Ierland overtroeft landen als Duitsland en Frankrijk.

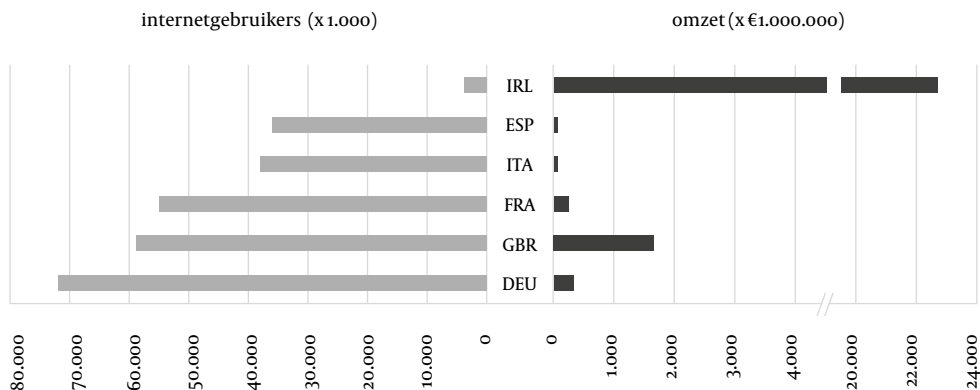
De papieren werkelijkheid heeft ook reële gevolgen. Zo zijn er onderzoeken over verschillende Europese landen die laten zien dat het midden- en kleinbedrijf ongeveer een derde meer aan winstbelasting afdraagt dan het grootbedrijf. Dat past niet bij het idee van een

economisch gelijk speelveld. Het past beslist niet bij het idee van een rechtvaardige belastingheffing. Zeker na de crisis en alle gevolgen daarvan is het maatschappelijk onverteerbaar dat particulieren en kleinere bedrijven keurig belasting betalen, terwijl grote ondernemingen dat nauwelijks doen. Zeker in samenlevingen waarin de ongelijkheid tussen arbeid en kapitaal groeiende is – zoals aangetoond door Piketty (2014) – en waarin de 99% meer en meer opdraaien voor de 1%, moet de winstbelasting op de politieke agenda staan. Toch komt, als structurele hervormingen ter sprake komen, de belasting op winst en kapitaal slechts zelden aan bod, terwijl deze belastingen moeten bijdragen aan de financiering van de verzorgingsstaat in brede zin.

Digitalisering

De opkomst van bedrijven als Google, Facebook, Uber, Airbnb en Spotify is een andere reden dat de huidige winstbelasting verouderd en ontoereikend is. Deze diensten dringen breed en diep in de Europese samenlevingen door en hebben tegelijkertijd geen duidelijke (fysieke) vesti-

Figuur 1 Google: gebruikers versus omzet in Ierland en vijf grote EU-lidstaten in 2015

Bron: Orbis database (Bureau Van Dijk) & Internet World Stats, eigen berekeningen.

ging. Die bedrijven gebruiken dat om winstbelasting te ontlopen, bijvoorbeeld door te kiezen voor een hoofdkantoor in een land dat hun fiscaal gunstig gezind is. Zo hebben de LuxLeaks-publicaties onthuld dat Amazon gunstige afspraken met de Luxemburgse overheid heeft weten te maken, en heeft eurocommissaris Vestager (Mededinging) Ierland gedwongen om Apple een naheffing van maar liefst 13 miljard euro op te leggen als correctie van te lage belastingen over een periode van tien jaar. Dit licht nog maar een tipje van de sluier op.

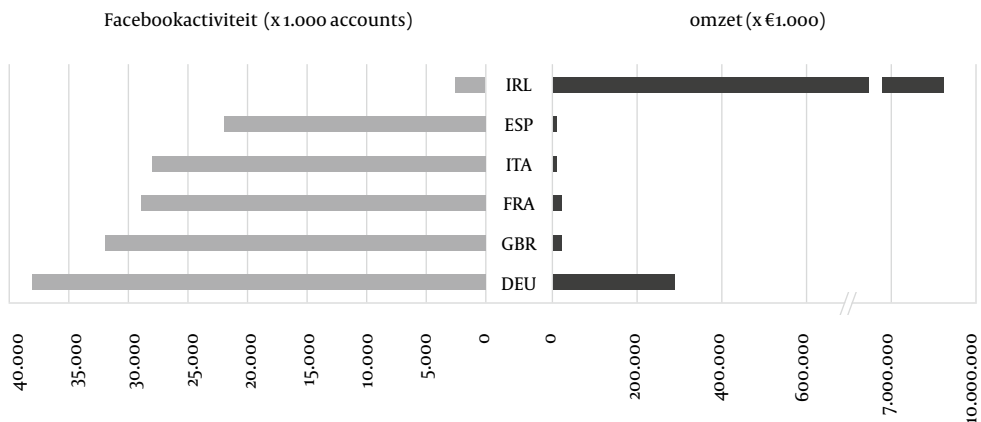
Ook Google en Facebook hebben een vestiging in Ierland gekozen en boeken daar hun omzet en winst. Figuur 1 en 2 laten zien dat er groot verschil is ontstaan tussen de locatie van dienstverlening (de gebruikers in verschillende landen) en die van de omzet (Ierland). Het logische gevolg is dat landen in de Europese Unie winstbelastingen mislopen. Een conservatieve schatting is dat de belastingdiensten over de jaren 2013 tot en met 2015 zo'n 5 miljard euro zijn misgelopen.

Sommigen landen proberen dan ook dergelijke bedrijven te dwingen winstbelasting te betalen, met wisselend succes. Google en

Facebook zijn daardoor in meerdere landen in rechtszaken verwickeld. Een Europese aanpak ontbreekt nog en een internationale aanpak is niet te verwachten. De OESO heeft in opdracht van de G20 een aanpak van belastingontwijking opgesteld (BEPS geheten, een afkorting van 'Base Erosion and Profit Shifting': uitholling van de belastinggrondslag en winstverschuiving). Het eerste van de 15 actiepunten gaat over belastingheffing in de digitale economie. Het actiepunt heeft echter niet geleid tot actie en dat zal ook niet gebeuren. Er is namelijk een groot belangenverschil tussen de Verenigde Staten en andere leden van de OESO. De Verenigde Staten behouden zich het recht voor om de Amerikaanse internetbedrijven als Airbnb, Amazon, Google, Facebook en Uber niet te belasten.

In het voorstel voor de Europese grondslag voor winstbelasting hebben papieren constructies weinig zin, omdat de totale winst in Europa wordt verrekend aan de hand van reële grootheden als omzet, lonen en reële investeringen. Alain Lamassoure, een Franse republiek, en ik dringen er als mederapporteurs namens het Europees Parlement op aan dat de

Figuur 2 Facebook: gebruikers versus omzet in Ierland en vijf grote EU-lidstaten in 2015

Bron: Orbis database (Bureau Van Dijk) & Internet World Stats, eigen berekeningen.

heffing op digitale platforms ook deel van het voorstel wordt. Daarmee ontstaat een stelsel voor winstbelasting dat de ontwikkelingen in 21ste eeuw het hoofd kan bieden. Het is een fundamentele hervorming van de huidige stelsels.

De vermogensbelasting is een ratjetoe, de winstbelasting is verouderd en ons land fungeert als doorvoerhaven naar belastingparadijzen

Hiervoor is steun te vinden bij activisten, vakbonden, kleine en middelgrote ondernemingen, en zelfs onder sommige grote ondernemingen die een Europese winstbelasting als deel van de interne markt zien. Toch is er ook weerstand. Grote lidstaten als Duitsland, Frankrijk, Italië en Spanje zijn voorstander, maar er zijn kleinere lidstaten die het spel van schuiven met winsten volop meespelen, ten koste van andere lidstaten. Landen als Ierland, Luxemburg en Malta sputteren tegen. Ook het Nederlandse parlement heeft twee gele kaarten getrokken, een signaal aan Brussel dat Europese bemoeienis op dit terrein niet gewenst is. In de Tweede en Eerste kamer hebben PVV en SP, maar ook CDA en VVD, voor een meerderheid gezorgd: hun afkeer van Brusselse bemoeienis heeft het gewonnen van hun hang naar eerlijke belastingen. Twee keer geel is geen rood, maar het illustreert perfect de positie van Nederland. De PvdA heeft hierin weinig tot geen verandering kunnen brengen. De vermogensbelasting is een ratjetoe, de winstbelasting is verouderd en ons land fungeert als

doorvoerhaven naar belastingparadijzen, maar het regeerakkoord van 2012 tussen PvdA en VVD bevat geen enkele aanzet tot verandering, laat staan een fundamentele hervorming. Het zat niet in het kwartet van informateur Wouter Bos en is door de onderhandelaars Diederik Samsom en Jeroen Dijsselbloem gladweg 'vergeten'. Ook de lastenverlichting van 5 miljard euro voor 2015 is niet hiervoor gebruikt. Gelukkig is Nederland wel meegegaan in de internationale aanpak van de OESO. Die aanpak is zeer welkom, maar niet fundamenteel: papieren constructies blijven lonen. Om dit fundamenteel te veranderen, is het voorstel tot een Europese winstbelasting essentieel.

Piketty (2014) laat in zijn boek zien dat aan het einde van de 20ste eeuw de ongelijkheid tussen kapitaal en arbeid sterk is toegenomen. Werknemers zien hun aandeel in het nationaal inkomen teruglopen, kunnen niet langer rekenen op een vast contract en zien de bezuinigingen op publieke voorzieningen en sociale zekerheid met lede ogen aan. Bestuurders en grootaandeelhouders van bedrijven verkeren daarentegen in een luxepositie. Zo zijn de winnaars van gisteren de filantropen van vandaag: George Soros, Mark Zuckerberg en Bill Gates. Zo heeft een handelaar in onroerend goed het geschopt tot president van de Verenigde Staten. Piketty vreest voor de 21ste eeuw waarin de ongelijkheid verder kan toenemen. Daarmee is de klassieke opdracht van de sociaal-democratie onverminderd actueel. Een vernieuwde PvdA zal moeten breken met een Nederland als spin in het web van belastingontwijking die door PvdA'ers actief gesponnen is of oogluikend is toegelaten. Effectieve belasting op winst en vermogen is essentieel om de groeiende ongelijkheid binnen de perken te houden en iedereen in een stijgende welvaart te laten delen. Ja, laat dat een winstwaarschuwing voor alle aandeelhouders zijn.

Literatuur

- Thomas Piketty et al. (2017), *Our manifesto for Europe*, www.theguardian.com/commentisfree/2014/may/02/manifesto-europe-radical-financial-democratic.
- Algemene Rekenkamer (2014), *Belastingontwijking: Een verdiepend onderzoek naar belastingontwijking in relatie tot de fiscale regels en het verdragenetwerk*.
- Bas Jacobs (2017), Fundamentele herziening van belastingen op kapitaalinkomen, *Economisch Statistische Berichten*, 102(4753), pp. 416-419.
- Tang, Paul & Henri Bussink, Naar een moderne winstbelasting, *Economisch Statistische Berichten*, 102(4753), pp. 420-423.
- Thomas Piketty (2014), *Capital in the Twenty-First Century*, Harvard University Press.
- OESO (2015), BEPS 2015 Final Reports, Parijs.

De politiek kan het niet alleen

In het vorige nummer van S&D nam Annemarie Kok het participatie-denken onder vuur ('Klaar met politiek. Het participatie-evangelie van Wallage en Plasterk'). 'Hoe kan het toch dat juist PvdA-mensen zo warmlopen voor allerlei vormen van inspraak en zeggenschap waarmee de (lokale) democratie ondergraven wordt?' schreef ze. Jacques Wallage reageert matig geamuseerd op het artikel.

JACQUES WALLAGE

Oud-burgemeester van Groningen, oud-voorzitter van de Raad voor het Openbaar Bestuur en gasthoogleraar aan de faculteit Sociale Wetenschappen van de RUG

Annemarie Kok is een kind van deze tijd. Van een haar onwelgevallige ontwikkeling maakt zij eerst een onherkenbare karikatuur, waarna zij dit zelf geschapen beeld enthousiast bestrijdt. Om vervolgens, geheel in de geest van de tijd, de PvdA van alles de schuld te geven. Alleen al de term 'zelfaversie' waaraan het openbaar bestuur volgens haar zou lijden, laat zien dat we hier te maken hebben met een opvatting op zoek naar een argument. De meeste bestuurders oefenen hun vak juist optimistisch en gemotiveerd uit. Van 'weg met ons' als overheersende houding is, anders dan Kok suggereert, geen sprake. Wel van een groeiend besef dat draagvlak verdiend moet worden in de manier van besturen, het komt niet vanzelf aanwaaien. Dat inzicht als 'zelfaversie' weg te zetten en het bestuur als onzeker af te schilderen toont wel veel vooringenomenheid. Waarom zouden vormen van participatieve democratie per definitie de representatieve democratie uithollen? Is het vanuit het

openbaar bestuur bezien juist geen teken van kracht burgers serieus bij dat bestuur te betrekken?

Wie actief burgerschap positioneert als ondermijning van de representatieve democratie, verdedigt een wel heel 'verticale' visie op parlementaire democratie. En miskent ook dat burgers tegenwoordig anders omgaan met het geven van mandaat; zij geven richting met hun stem, maar van een mandaat waarmee zij hun betrokkenheid en medeverantwoordelijkheid zouden overdragen aan de gekozenen is steeds minder sprake. Verkiezingen zijn cruciaal omdat ze de burger het recht geven de krachtsverhoudingen tussen politieke stromingen te bepalen. Maar in een bredere democratie-opvatting gaan de kiezers na hun stem te hebben uitgebracht niet vier jaar een blokje om. Kok noemt een dergelijke inzet misprijzend 'een normatief pleidooi'. Is haar pleidooi om het besturen aan de bestuurders over te laten en de burgers er niet mee lastig te vallen dan niet 'normatief'?

De Raad voor het Openbaar Bestuur heeft de afgelopen jaren veel aandacht gegeven aan de kwetsbaarheid van de betrekkingen tussen de burgers en hun bestuur. Geleidelijk aan met een stevig accent op het lokale bestuur. Want de decentralisaties vragen veel van de gemeenten en van de zelfredzaamheid van burgers. En de mogelijkheden om te participeren zijn ongelijk verdeeld. Ik deel de zorg van Annemarie Kok dat het oppassen geblazen is wanneer vooral de hoger opgeleiden van de participatieve democratie profiteren. Maar voor mij zou dat vooral betekenen dat gericht gezocht moet worden naar vormen van betrokkenheid waar ook lager opgeleiden belangstelling voor hebben. Vormen van betrokkenheid die aansluiten bij reële problemen die zij ervaren. In Groningen zijn daarvan goede voorbeelden te vinden, bijvoorbeeld in de verbetering van de veiligheid in de oude wijken.

Binnen de representatieve democratie valt een belangrijke verbindingstaak tussen bestuur en samenleving toe aan politieke partijen. Maar juist die partijen verkeren in grote problemen. Slechts 2,3% van de volwassen Nederlanders is lid van een politieke partij, 10% van deze leden is actief in zijn of haar partij. En politieke partijen vormen niet de enige instituties die het moeilijk hebben in een door en door geïndividualiseerde wereld. Zo bezien zijn vormen van directe betrokkenheid een welkome aanvulling op een haperende verbindingstaak van instituties als politieke partijen, kerken en vakbonden.

En er zijn meer redenen om nieuwe vormen van participatieve democratie te verwelkomen in plaats van te verketteren. De bittere werkelijkheid is dat de representatieve democratie de participerende burger hard nodig heeft. Kiezers stemmen steeds meer met hun voeten; de opkomst bij lokale verkiezingen lopen terug. De gemiddelde verblijfsduur van raadsleden ook. Toen ik zeven jaar na mijn vertrek als burgemeester van Groningen een inleiding hield voor de gemeenteraad trof ik van de 39 raadsleden nog 4 aan die als raadslid

mijn afscheid hadden meegemaakt. Binnen de partijpolitiek zijn continuïteit en rekrutering op z'n minst kwetsbaar.

Het vertrouwen in bankiers is groter dan in politici

Maar nog zorgelijker is het gebrek aan vertrouwen dat burgers in het politici en politieke partijen hebben. Wordt het systeem van de democratie door grosso modo acht van de tien burgers gewaardeerd, politici en politieke partijen worden door om en nabij vijf op de tien burgers vertrouwd. Zelf na de bankencrisis is het vertrouwen in bankiers groter dan in politici. De opkomst van populistische partijen in heel Europa moet allereerst worden gelezen als een protest tegen het feit dat de prijs van de globalisering wel erg eenzijdig wordt betaald door mensen met een kwetsbare maatschappelijke positie. Dat vraagt om een politiek, beleidsmatig antwoord. Maar in die proteststemmen klinkt toch ook de onteigening door die grote groepen ervaren als het om hun invloed op het openbaar bestuur gaat. Tegenover dat gevoel van 'ze doen maar daar in Den Haag' 'ons hebben ze niet in de rekening op het gemeentehuis' moeten de pleidooien voor een meer participatieve democratie worden gezien.

Dan siert het die gemeentebestuurders toch die op zoek zijn naar methoden om de vertrouwensband te versterken? Dat kan in oneindig veel varianten. Van vormen die reeds lang bestaan – openbare discussies, wijkrepresentaties – naar allerlei pogingen de kennis en het organisatievermogen van burgers aan te spreken. Door die zoektocht naar betekenisvolle betrekkingen weg te zetten als 'het over de schutting gooien' van verantwoordelijkheid mist Kok het meest opbeurende in de ontwikkeling die zich voltrekt. Dat lokale be-

stuurders niet berusten in de neerwaartse spiraal van gebrekkig vertrouwen en populistische agitatie, maar er iets constructiefs tegenover willen zetten.

Gaat dat allemaal vlekkeloos? Nee, het blijft af en toe behelpen. Zo signaleert Kok de ook in mijn ogen optredende rolverwarring als bestuurders 'neutraal' met de pet rondgaan om meningen in te zamelen, in plaats van met een duidelijke visie woord en weerwoord uit te lokken voor ze tot finale besluitvorming overgaan. Juist een meer participatieve democratie vraagt een duidelijker positie van de gekozen bestuurders. En de politieke bereidheid de eigen opvattingen ter discussie te stellen en – wanneer men overtuigd wordt – bij te stellen. En wanneer men vast willen houden aan de eigen ideeën daar met overtuiging voor te gaan staan.

Het is waar, niet iedereen kan de verantwoordelijkheid voor buurtbeheer aan of wil die. Maar dat pleit voor een volwassen omgang met spelregels, niet voor een openbaar bestuur dat het spel alleen maar zelf wil spelen. Soms is die oproep tot participatie ook gewoon hol. Er wordt door actieve burgers veel geklaagd dat ambtenaren en bestuurders wel zeggen te willen 'loslaten' maar zich feitelijk en nog wel tot in detail blijven 'bemoeien'. De buurt wil een moestuin maken en beheren, maar in de cultuur van het gemeentehuis moet er dan eerst een nota 'moestuinen voor de buurt' worden geschreven.

Per saldo is het leggen van een betere verbinding van de netwerken waarin wij leven met de bolwerken van waaruit wordt bestuurd, de moeite waard. Tussen de tekentafels van de overheid en de keukentafels van de burgers is de afstand wel heel groot geworden. Overheid en burgers voelen dat systeemwereld en leefwereld beter moeten worden verbonden. Als dat lukt, kan dat juist de positie van de representatieve democratie versterken.

Annemarie Koks pleidooi voor een overheid die zich moet houden aan haar kerntaak, het besturen, doet denken aan een debat in de Offerhauszaal van de Groningse universiteit, (haar en mijn Alma Mater). Het is 1968. De studenten zien de universiteit als een werkge-meenschap en willen serieuze invloed op het bestuur. Ik probeerde de dialoog tussen curatoren (zoals het college van bestuur toen heette) en de volle zaal met studenten te bevorderen door om een toelichting te vragen op wat nu eigenlijk het werk van curatoren is. De curator Fock (tevens commissaris van de Koningin in Groningen) antwoordde: 'Curator'n bestuur'n, student'n studeer'n.' Een halve eeuw later is de participatieve democratie nog geen gemeengoed en overschatten bestuurders nog vaak de zeggingskracht van hun besluiten. Als het verwijt aan de Raad voor het Openbaar Bestuur en aan mij luidt dat de directe invloed van burgers de afgelopen jaren veel aandacht heeft gekregen, dan incasseer ik dat 'verwijt' met trots.

Asschers erfenis gaat ver terug

In *Waar is Arbeid gebleven?* geeft Leen Hoffman een schets van het werkgelegenheidsbeleid van de PvdA en voorloper SDAP van 1914 tot 2015. Hoffman schreef het boek niet als historicus maar als econoom. Doel was te achterhalen waarom welk beleid werd gevoerd en of er uit de resultaten lessen zijn te trekken.

LEEN HOFFMAN

Econoom en fellow van de WBS

In dit artikel laat ik een prominent politicus en een econoom uit het verleden – Hein Vos en Jan Tinbergen, beiden opstellers van *Het Plan van de Arbeid* – herrijzen en breng hen in gesprek met twee demissionaire ministers van nu, Lodewijk Asscher en Jeroen Dijsselbloem. Voordat ik hen aan het woord laat, beschrijf ik kort de geschiedenis van het werkgelegenheidsbeleid om duidelijk te maken hoe we lessen kunnen trekken uit vroeger beleid. Aan het slot trek ik uit de vierspraak enkele conclusies waarmee Asscher in zijn nieuwe rol als fractievoorzitter zijn voordeel zou kunnen doen.

Het werkgelegenheidsbeleid van de SDAP in de vooroorlogse periode was vooral gericht op arbeidsvoorwaarden en -omstandigheden en op sociale voorzieningen voor werklozen. Veel kon de SDAP niet doen, want tot 1939 zat ze in de oppositie. SDAP-wethouders waren toen meer betrokken bij de werkloosheidsbestrijding dan SDAP-Kamerleden. Dit neemt niet weg dat de Kamerleden wel goede aanzetten gaven in het parlement, helaas vaak met weinig resultaat. Soms boekten ze een succesje. Zoals in 1908, toen Troelstra het met een interpellatie voor elkaar kreeg dat de Staats-

commissie inzake de Werkloosheid werd ingesteld, die in 1914 rapporteerde in een ruim 4.000 pagina's tellend rapport. Daarin stonden voorstellen die tot in de jaren dertig van belang bleken. Opgericht werden een Centrale Rijksarbeidsbeurs en een Centraal Bureau Werkloosheidsverzekering. Een belangrijke rol daarbij speelde SDAP-leider Albarda.

De SDAP wilde werkloosheid vooral oplossen door socialisatie van de belangrijkste sectoren en bedrijven. Van Keynes, die in de jaren dertig via extra overheidsbestedingen de werkloosheid wilde oplossen, wilde ze niets weten. De begroting moest sluitend blijven. De Nederlandse concurrentiepositie versterken door devaluatie van de gulden, oftewel het loslaten van de gouden standaard, werd ook afgewezen. Beide punten leidden overigens wel tot felle discussies in het partijbestuur. De SDAP ging in 1935 om met *Het Plan van de Arbeid*. Socialisatie bleef leidend, maar er werd ook gepleit voor een keynesiaans conjunctuurbeleid.

De PvdA bouwde na de oorlog voort op *Het Plan van de Arbeid*. Eensgezind werkten PvdA en KVP samen met sociale partners aan de wederopbouw van Nederland. Maar beide

partijen bleken ideologisch ver van elkaar te staan. Dat werd meteen duidelijk toen PvdA-minister Hein Vos in 1945 zijn welvaartsplan indiende, waarin een economische planning werd voorgesteld conform *Het Plan van de Arbeid*. Vos' plan leed schipbreuk. Er kwamen wel een Centraal Planbureau (CPB) en een Sociaal-Economische Raad, maar deze kregen slechts adviserende bevoegdheden. Geheel volgens de wensen van de PvdA kwam er een sterke arbeidsvoorzieningsorganisatie met arbeidsbureaus, Centra Vakopleiding en een dienst voor aanvullende werken. In 1951 actualiseerde de PvdA *Het Plan van de Arbeid* met het rapport *De weg naar vrijheid*. Daarin werden de oorspronkelijke socialisatieplannen gehandhaafd.

In 1951 was de economie van Nederland weer goed op stoom. De werkloosheid was laag en er was een redelijk welvaartsniveau bereikt. Er was ruimte voor een andere verdeling van de welvaart met meer aandacht voor publieke voorzieningen. In 1963 bracht de Wiardi Beckman Stichting onder leiding van Joop den Uyl daarom het rapport *Om de kwaliteit van het bestaan* uit. Geleidelijk aan verschoof het economische beleid naar meer marktwerking. Den Uyl onderschreef dit, maar bleef vasthouden aan zijn rapport. Eerst in het kabinet-Den-Uyl (1973-77), dat viel toen het met zijn hervormingsvoorstellen moest scoren, en later in het kabinet Van Agt-Den Uyl (1981-82). Hierin oogstte Den Uyl geen succes met zijn ambitieuze werkgelegenheidsplan, waarvoor hij onvoldoende financiële middelen kreeg.

Daarna werd steeds meer belang gehecht aan marktwerking. Onder de kabinetten-Kok (1994-2002) werd een begin gemaakt met privatisering en verzelfstandiging van overheidsbedrijven. De overheid werd ondergeschikt gemaakt aan de private sector. De verzelfstandiging van overheidsbedrijven had gevolgen voor de arbeidsvoorzieningsorganisatie. Ze werd eerst onder een tripartiet bestuur gebracht (werkgevers, werknemers en overheid) en vanaf 2001 ontmanteld.

De Europese integratie die al vanaf de kabinetten-Drees werd nagestreefd kreeg een nieuwe impuls door de Economisch Monetair Unie CPB met een Europese munt, de euro (2002). Om deel te kunnen nemen aan die unie moesten de lidstaten aan strikte begrotingsvoorschriften voldoen. Dat werkte prima totdat in 2008 de financiële crisis uitbrak en landen gedwongen werden te bezuinigen, met negatieve gevolgen voor de werkgelegenheid.

Thans is de economie weer redelijk op orde. Er zijn nog wel problemen op de arbeidsmarkt. De werkloosheid neemt weliswaar af, maar de groei van de werkgelegenheid komt volledig van personen met een flexibel arbeidscontract. Ook zien we dat door een combinatie van globalisering en aandeelhouderskapitalisme de groei van de arbeidsproductiviteit niet ten goede komt van het looninkomen, maar van het kapitaalinkomen.

Wederopstanding

Na hun herrijzenis heb ik Vos en Tinbergen met het bovenstaande geconfronteerd. Ik bracht hen in contact met Asscher en Dijsselbloem en er ontstond het volgende gesprek.

Vos reageert als eerste. Hij is geïrriteerd. Heeft er spijt van dat hij zich niet tegen Drees had verzet toen deze na kritiek van de KVP akkoord ging met afzwakking van zijn welvaartsplan. Daarin had hij een planvorming voorgesteld waarin CPB en SER, met daaronder de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie (PBO), een belangrijke rol vervulden. Vos had Tinbergen al als directeur van het CPB benoemd. Hij vertrouwde erop dat de PvdA achter zijn plannen bleef staan. Hij voelde zich daarin gesterkt door het beginselprogramma en het rapport *De weg naar vrijheid*. Dat marktwerking zo belangrijk zou worden had hij zich niet kunnen voorstellen. Hij reageert boos op de ontmanteling van Arbeidsvoorziening: 'Mijn vriend Jan van den Tempel zou zich in zijn graf omdraaien als hij dit hoorde.' Van den Tempel was tijdens de oorlog minister van Sociale

Zaken in ballingschap. In 1944 bedacht hij het ontwerp voor Arbeidsvoorziening, dat door de kabinetten-Drees werd uitgevoerd en verder ontwikkeld.

Tinbergen, altijd vriendelijk tegen iedereen, nuanceert Vos' opmerkingen: 'Er is niets tegen marktwerking, als je maar beseft dat ze niet tot monopolies mag leiden en dat ze onvoldoende werkt voor langetermijnproblemen.' Hij zet vervolgens uiteen dat hij als directeur van het CPB, samen met de president van De Nederlandsche Bank en sociale partners binnen de SER, heeft gewerkt aan de vijf doelstellingen voor sociaal-economisch beleid (bevredigende economische groei, volledige werkgelegenheid, evenwichtige betalingsbalans, stabiel prijsniveau en rechtvaardige inkomensverdeling). Toen bleek dat mede daardoor een redelijk welvaart was bereikt, is hij zich meer gaan richten op de economische problemen in de arme landen.

Tinbergen wees er al op dat het doorgaans niet nuttig is om tijdens een laagconjunctuur op overheidsuitgaven te bezuinigen

---

Zowel Vos als Tinbergen verbaast zich over de wijze waarop de financiële crisis van 2008 is aangepakt. Dijsselbloem verdedigt zich. Hij maakt duidelijk dat door de overheidsbegroting op orde te krijgen, met soms pijnlijke bezuinigingen, de economie weer groeit. Hij is er trots op dat door zijn aanpak de economie weer gezond is. Er is weer financiële ruimte om te investeren in verpleeghuizen en onderwijs. Nederland loopt voorop in Europa. Asscher vult aan: 'De werkgelegenheid groeit weer en de werkloosheid neemt af.'

Tinbergen wijst erop dat het doorgaans niet nuttig is om tijdens laagconjunctuur op overheidsuitgaven te bezuinigen. Om de economische situatie van een land te beoordelen moet je kijken naar de gehele economie en niet alleen naar de overheidsfinanciën. Je ziet vaak tijdens een inzinking dat bedrijven te weinig investeren in nieuwe bedrijvigheid, maar wel sparen. Met zijn overschot op de betalingsbalans had Nederland voldoende financiële ruimte voor de overheid. Dat het nu weer goed gaat, ziet hij vooral als een autonoom herstel van de conjunctuur. Hij is geschrokken van de toename van de flexcontracten met slechte arbeidsvoorwaarden, terwijl de stijging van het arbeidsinkomen achterblijft bij die van het kapitaalinkomen. In zijn inspanningen voor de arme landen heeft hij altijd bevorderd dat de economieën van de arme en rijke landen zouden convergeren. Niet door verslechtering van de arbeidsvoorwaarden in de rijke landen, maar door verbetering daarvan in de arme landen. Dat het omgekeerde gebeurde heeft hij niet voorzien.

Tinbergen en Vos zien veel overeenkomst tussen het beleid in de jaren dertig en dat van de 21ste eeuw. Toen hield men krampachtig vast aan de gouden standaard en een sluitende overheidsbegroting, nu houdt men krampachtig vast aan de stringente begrotingsvoorschriften van de EMU. Tinbergen: 'Het is onmogelijk om met één instrument verschillende doelstellingen na te streven.' Aan het eind van het gesprek geeft hij Asscher en Dijsselbloem een exemplaar van zijn in 1967 verschenen boek *Economic Policy: Principles and Design* dat toen wereldwijd veel erkenning kreeg. Hierin zet Tinbergen uiteen hoe modelmatig en onder welke voorwaarden verschillende sociaal-economische doelstellingen tegelijk kunnen worden bereikt.

En nu?

Als dit artikel verschijnt is er, hoop ik, een nieuw kabinet. Het nieuwe regeringsprogramma moet op dit moment nog worden

opgesteld. Ik besluit met een viertal lessen die we kunnen trekken uit het werkgelegenheidsbeleid dat SDAP en PvdA hebben gevoerd en bepleit. Rekening houden met het bovenstaande fictieve gesprek wil ik Asscher het volgende aanbevelen.

- 1 De economie groeit weer. De oorzaak daarvan is wetenschappelijk wel, maar politiek niet relevant. Werk eraan mee dat die groei stabiel blijft, want alleen daardoor stijgt de werkgelegenheid en is investeren in werkenden en werklozen zinvol. Voorkomen moet worden dat er weer een conjuncturele inzinking komt en die komt er zeker als we de revenuen van de groei te gelde maken aan meer materiële consumptie.
- 2 Ga door met het omarmen van de door jou ingezette sectorplannen, maar deze moeten wel geleidelijk worden omgebogen naar meer scholing onder verantwoordelijkheid van bedrijven. Er moet weer een arbeidsvoorzieningsorganisatie ontstaan waarbij overheid en sociale partners samen reageren op de economische ontwikkeling. Doel moet zijn het bemiddelen naar een baan en niet het terugverdienen van de uitkering (schadelastbeperking).
- 3 Probleem van de arbeidsmarkt blijven de flexcontracten met slechte arbeidsvoorwaarden. Jouw Wet werk en zekerheid was goedbedoeld, maar werkt niet als je ziet dat het aantal flexcontracten gestaag door-groeit, terwijl het aantal vaste contracten constant blijft. Erken dat. Dit heeft alles te maken met internationaal open economische grenzen, waarbij goedkope arbeid met slechte arbeidsomstandigheden in arme landen concurreert met de relatief dure arbeid in het Westen. Het zou goed zijn als jij de sociaal-democratische partijen binnen Europa op één lijn kunt krijgen voor een gezamenlijk Europees beleid.
- 4 Tot slot wellicht een impopulair, maar noodzakelijk punt. Demografische ontwikkelingen en klimaatbeleid eisen dat er grenzen worden gesteld aan het creëren van materiële welvaart. Indien dit gepaard gaat met minder economische groei en minder werkgelegenheid, moeten arbeid en de inkomsten daaruit eerlijk worden verdeeld. Voor ouderen bestaat al een basisinkomen, de AOW. Bepleit ook een basisinkomen voor personen waarvan zeker is dat ze geen betaalde baan zullen vinden.

Literatuur

Hoffman, L. (2017). *Waar is Arbeid gebleven? Analyse van effectiviteit werkgelegenheidsbeleid in sociaal-democratische politiek*, Uitgeverij Elikser, Leeuwarden.

S&D THEMA

JONG EN TOCH BOOS. PROMOVENDI OVER HEDENDAAGS NEOLIBERALISME

Links laat het afweten in het ontleden van het neoliberalisme, vindt de jeugd. De PvdA is te makkelijk meegegaan in het verhaal dat deregulering goed voor iedereen is en dat marktwerking alle kwalen oplost. De prijs wordt nog altijd betaald. Maar het is nog niet te laat, stellen **NAOMI WOLTRING, LARS CORNELISSEN & JAN OVERWIJK** op de volgende bladzijden. Er zijn alternatieve ideeën genoeg – let wel, ideeën. Het is een kwestie van lange adem om daar ook verkiezingen mee te winnen.

Lessen uit het neoliberalisme: repolitiseer de *civil society*

Wat is oud en wat is nieuw in het hedendaagse debat over neoliberalisme? Afgelopen jaar verschenen twee boeken over neoliberalisme: een geschiedenis van de invloed van liberaal beleid in met name Centraal- en Oost-Europa sinds 1989 en een aanzet voor een politieke agenda die voorbij Trump en het neoliberalisme gaat. Wat voegen ze toe aan de bestaande literatuur?

NAOMI WOLTRING

Promovendus aan de Universiteit Utrecht

Veel studies over neoliberalisme zijn óf ideeën-geschiedenissen die cirkelen rondom de Mont Pèlerin Society óf ze vormen meer of minder geëngageerde theoretische verhandelingen over wat er mis is met het neoliberalisme en hoe het verder moet. In de eerste categorie schreef historicus Angus Burgin bijvoorbeeld *The Great Persuasion* (2012): een vlot leesbare studie over de ideële getijdenstromingen binnen de Mont Pèlerin Society. Hayek richtte deze internationale neoliberale denktank op vanuit de gedachte dat 'ideeën consequenties hebben'.

De Mont Pèlerin Society was, zoals bekend, een internationale denktank, opgericht met het doel om het naoorlogse liberalisme te vernieuwen. Het liberalisme had na vijftien jaar crisis en oorlog afgedaan, en het was duidelijk dat de overheid – wat haar naoorlogse rol ook mocht zijn – in elk geval iets moest doen. Daarnaast was het inbedden van het markt-

mechanisme binnen een liberale sociale filosofie een belangrijk doel.¹

Dat bleek moeilijk. Begin jaren zestig tekende zich na een intern conflict binnen de Mont Pèlerin Society een scheiding der geesten af, deels doordat een specifieke variant van liberaal denken de wind in de zeilen kreeg: die van Milton Friedman. Dat was mede te danken aan de institutionele context waarin Friedmans carrière en die van andere pro-vrije-markt-intellectuelen verliep, aldus Burgin. Friedmans carrière als publieke intellectueel werd gesteund, gestimuleerd en voortgestuwd door instituties, fondsen en denktanks die vrijemarktideeën wilden verspreiden, zoals het Volker Fund.² Was Milton Friedman in de beginjaren van de Mont Pèlerin Society nog vrij onzichtbaar geweest, vanaf de jaren zestig werd zijn carrière als *public intellectual* een groot succes. Hoe succesvol Friedman ook werd, het eendimensionale

Naomi Woltring *Lessen uit het neoliberalisme: repolitiseer de civil society*

vrijemarktdenken bevredigde de leden van De Mont Pèlerin Society niet. In de jaren zeventig kwam er daarom weer aandacht voor een sociale filosofie in de vorm van 'moreel kapitaal'.

Het is jammer dat Burgin niet verder ingaat op de ideeënontwikkeling binnen de groep neoliberalen die in de jaren zestig de Mont Pèlerin Society verliet. Dat had een breder beeld van de ontwikkeling van het neoliberalisme geschetst dat wat minder hangt op de Mont Pèlerin Society als institutie. De overeenkomsten tussen de Mont Pèlerin Society en de afgescheiden groep (markten willen maken) en de invloed op bijvoorbeeld de Europese Unie blijven zo buiten beschouwing. Hoewel het impliciete motto van Burgins boek was dat ideeën consequenties hebben, gaat Burgin niet in op welke *politieke* consequenties die ideeën dan precies hebben. Hij maakt zich wat dat betreft ook te makkelijk af van de sympathie van neoliberalen als Hayek voor het regime van Pinochet en 'transitionele dictatuur'.³ Hoe de relatie tussen ideeën en beleid ligt, wordt evenmin helder, en dat geldt ook voor de politieke dominantie van de neoconservatieven in de jaren nul en hoe dat zich verhoudt tot neoliberalisme.

Een mooi voorbeeld uit de andere categorie (wat is er mis met neoliberalisme) is *The strange non-death of neoliberalism* (2011) van politicoloog Colin Crouch. Het boek biedt een helder overzicht van hoe neoliberaal marktfalen tot 'state capture' door grote corporaties leidt. Na de financiële crisis van 2008 bleek dat banken te groot waren geworden om om te vallen. Nadat banken gered moesten worden met overheidssteun, terwijl markt en overheid in de voorgaande jaren sowieso al steeds meer verstrengeld waren geraakt, werd steeds meer duidelijk hoezeer bedrijven sleutelactoren waren geworden in de westerse democratie, zonder dat zij democratisch werden gecontroleerd. Crouch constateert dat neoliberalisme niet leidt tot dominantie van de markt, maar tot dominantie van enkele megabedrijven. Zij perken de

macht van de overheid in en draaien de democratie de nek om.

Crouch zocht zijn heil daarom in maatschappelijk verantwoord ondernemen. Omdat de overheid ingekapseld is door grote bedrijven, kunnen we tot op zekere hoogte een nieuwe publieke sfeer creëren vanuit de 'civil society', aldus Crouch, en bedrijven aanspreken op hun verantwoordelijkheden. Dit gaat veel verder dan fair trade-hagelslag kopen: we moeten erkennen dat bedrijven politieke actoren zijn en hen dus zo aanspreken. Internationale verdragen, waaraan nu alleen staten gebonden zijn, zouden daarom bijvoorbeeld ook van toepassing moeten zijn op grote bedrijven.

Het verhaal is tot zover bekend (vijftien jaar geleden schreven Naomi Klein en Noreena Hertz ook al over de macht van grote bedrijven en hun 'stille overname' van de staat), maar is niet vaak zo helder en zo stap voor stap principieel beargumenteerd als door Crouch. Crouch is bijvoorbeeld bijzonder verhelderend over de problemen met aanbestedingen – alfa en omega van de decentralisaties in onze verzorgingsstaat. Politici die een debat voorbereiden over marktwerking (of over de gedochten die mengvormen van markt en staat soms opleveren), kunnen hun voordeel doen met dit boek.⁴

Neoliberale experimenten in Midden- en Oost-Europa

Dan de nieuwe literatuur. Een boek waarin de politieke consequenties van neoliberale ideeën en de praktische consequenties van neoliberaal geïnspireerd beleid wél centraal staan, is *Europe since 1989* (Engelse vertaling 2016) van de Oostenrijkse historicus Philipp Ther. Nieuw aan zijn benadering is een zakelijke beoordeling van de beleidseffecten van neoliberalisme, zonder neoliberalisme als iets verderfelijks weg te zetten. Hij stelt neoliberalisme min of meer gelijk aan de Washington Consensus, wat operationeel best te verdedigen is, maar tegelijk

Naomi Woltring *Lessen uit het neoliberalisme: repolitiseer de civil society*

afbreuk doet aan de lange geschiedenis en ideële wortels van het neoliberalisme. Op de rol van het neoliberalisme bij de vormgeving van de EU gaat hij niet in, terwijl die er wel degelijk was en is.

Ther richt zich vooral op Midden- en Oost-Europa – de nieuwe lidstaten van de Europese Unie die na de val van de Muur en het scheuren van het IJzeren Gordijn experimenteergebieden werden voor beleid van bezuinigen, privatiseren en dereguleren ('Washington Consensus') onder begeleiding van de trojka IMF, Wereldbank en Europese Unie (een anders samengestelde trojka dan de huidige). De resultaten waren desastreus: in Polen bijvoorbeeld kromp het bnp met 18%, met een werkloosheidscijfer van 13,5% tot gevolg. 'De hervormingen waren als een bad koud water waarin iedereen sprong zonder te weten hoe ze moesten zwemmen. Omdat geleidelijkheid had gefaald met de perestrojka, de "Derde Weg" in diskrediet was geraakt door de desintegratie van Joegoslavië en de westerse verzorgingsstaat te duur was, was neoliberalisme de enige drijvende reddingsboei in het zwembad. De hervormers zagen geen andere keuze dan zich eraan vast te klampen.'⁵

Toen er na een periode van zware economische krimp, massawerkeloosheid, emigratie en dalende levensverwachtingen weer groei kwam, was die volgens de analisten te danken aan de neoliberale hervormingen en volgde een tweede golf van nog radicalere neoliberale hervormingen. Maar toen kwam de financiële crisis. Landen die minder radicaal liberaal beleid gevoerd hadden en minder drevven op directe buitenlandse vastgoedinvesteringen en private leningen, bleken het beste in staat te zijn om nog iets van neokynesiaans crisisbeleid te voeren en de pijnlijke effecten voor de bevolking te dempen. Dat was een belangrijk leerpunt voor de toepassing van liberaal beleid in de oudere lidstaten van de EU in Noord- en West-Europa.

Ther laat zien dat het EU-beleid is geweest dat de sociale kosten van de transformatie nog

enigszins dragelijk heeft gemaakt. Hij geeft meerdere malen aan dat de EU daarom niet als liberaal project gezien kan worden: de cohesiefondsen die de landen tijdens het toetredingsproces ter beschikking stonden moeten eerder gezien worden als een Marshallplan voor Centraal- en Oost-Europa. Hij stelt de terecht en pijnlijke vraag waarom er na 2008 geen vergelijkbare fondsen aan Zuid-Europa ter beschikking gesteld zijn om de economie daar weer op de rails te krijgen, bijvoorbeeld door te investeren in zonne-energie.

Liberaal beleid maakte snelle transformatie van onderop nodig, maar daarvoor zijn 'human capital' en sociale hulpbronnen nodig die alleen over lange tijd ontwikkeld kunnen worden. Waar deze hulpbronnen en het sociaal kapitaal aanwezig waren, werden de ondernemende mensen zzp'er en zorgen zij op termijn voor economische ontwikkeling. In het herenigde Duitsland was dat lastig, omdat de meest kansrijken uit de voormalige DDR vertrokken naar voormalige BDR en zo de DDR de vooruitgang ontzegden die uit hun ondernemingszin voortkwam.

Thers perspectief op de geschiedenis is nieuw: hij onderzoekt niet alleen de invloed van West- op Oost-Europa, maar ook andersom. De blik van historici is te lang bepaald door de eenzijdige transformatie van Centraal- en Oost-Europa, stelt Ther. Hij plaatst daar het begrip 'co-transformatie' tegenover: niet alleen de transformatie van Oost-, maar ook van West-Europa. De interne markt (vrij verkeer van personen en goederen) maakt dat de neoliberale transformatie na een testfase in Centraal- en Oost-Europa ook naar West-Europa komt, bijvoorbeeld waar het loon en andere arbeidsvoorwaarden betreft. Toch heeft de uitbreiding West-Europa al met al vooral welvaart opgeleverd. Aan de vraag hoe die welvaart binnen West-Europa verdeeld wordt, de winnaars en de verliezers van de globalisering, waagt hij zich echter niet.

Ther schreef met *Europe since 1989* een jaolersmakend goed boek. Niet alleen omdat

Naomi Woltring *Lessen uit het neoliberalisme: repolitiseer de civil society*

het uiterst leesbaar, betrokken en voorzien is van een enorme hoeveelheid details, maar ook omdat hij die details door observaties ter plekke (reizen, studiebezoeken) en dankzij een grote talenkennis verkregen moet hebben. Wie in Nederland heeft er ooit gehoord van de 'privatiseringspoëzie' die in 1993 in de Poolse kranten stond?⁶ Wie wist er dat in de lente van 1990 in Poolse badkamers ostentatief toiletartikelen tentoongesteld werden en in de toiletten van Praagse restaurants wc-rollen vastgeketend werden ten teken van rijkdom en schaarste?⁷ Het is een plezier om te lezen en het kan dienen als voorbeeld van hoe de vermenging van werk en privé (of: van je hobby je werk maken) tot een mooi boek kan leiden.

Het 'nee' voorbij

Journaliste en activiste Naomi Klein gaat in haar nieuwe boek *No Is Not Enough* (2017)⁸ verder waar Crouch ophoudt: ze schetst een agenda voor links en roept sociale bewegingen op om samen te werken aan een politieke agenda die het verzuilde activisme overstijgt, om zo samen de politieke agenda te beïnvloeden en zo mogelijk te bepalen.

Volgens Klein is de verkiezing van Trump de apotheose van het neoliberalisme. In zijn persoon komen drie elementen samen: *state capture* door megabedrijven (zoals The Trump Organization), de dominantie van lege merken (het merk Trump) en het aangrijpen van crises voor nog meer neoliberaal beleid (uitgevoerd door megabedrijven met als doel meer winst voor henzelf). Trumps verkiezing was mogelijk omdat links er niet in is geslaagd om een overkoepelende analyse te presenteren van de samenhangende problematiek van discriminatie, ongelijkheid en klimaatverandering, aldus Klein. En dat terwijl het een paar seconden voor twaalf is voordat een desastreuze klimaatverandering onomkeerbaar wordt. Rechts profiteerde daarvan door de boosheid over de oneerlijke gevolgen van de globalisering niet weg te poetsen, maar toe te schrijven aan migran-

ten en daar de giftige mix van vrouwenhaat, vreemdelingenhaat en haat tegenover seksuele minderheden aan toe te voegen.

Kleins boek is een synthese van haar eerdere werk (*No Logo*, *The Shock Doctrine* en *This Changes Everything*), gekoppeld aan en toegepast op de verkiezing van Trump. Ze laat zien dat Trump en veel van de door hem benoemde officials volkomen amorele profiteurs en uitbuiters van andermans misère zijn. Als het even nodig is, scheppen ze een crisis waardoor ze verwarring en angst zaaien en nog meer publieke diensten kunnen privatiseren voor hun eigen gewin. De kleptocraten rondom Trump verdienen er zelf het meeste aan. Klein biedt een overtuigend kader om de regering-Trump mee te begrijpen. De constante schandalen rond zijn team vormen een realityshow in het Witte Huis die de aandacht afleidt van wat er daadwerkelijk gebeurt: een totale uitverkoop van de publieke sector, wereldwijd onrust stoken zodat de olieprijs omhooggaat en oliebedrijven meer winst kunnen maken, wat leidt tot nog desastreuzere klimaatverandering en vluchtelingenstromen, maar waar de Trumpiaanse elite geen last van heeft omdat zij wel een eigen *gated community* in de bergen laten bouwen waar ze met een eigen vliegtuig naartoe vluchten mocht dat nodig zijn.

Gelukkig wordt niet alles bepaald door de Amerikaanse president. Klein doet een aanzet voor een nieuwe linkse agenda die het neoliberalisme moet overwinnen.⁹ Voorafgaand aan de Canadese verkiezingen die Justin Trudeau premier maakten, kwamen Canadese activisten en sociale bewegingen bijeen om een manifest te schrijven waarvan zij hoopten dat kandidaten van verschillende politieke partijen het zouden omarmen: het *Leap*-manifest (*leap* betekent sprong). Met het manifest wilden activisten een programma bieden waar ze politici aan konden houden.¹⁰ Ze wilden een einde maken aan de moraal van dominantie en competitie en plaatsen daar een democratische moraal van samenwerken

Naomi Woltring *Lessen uit het neoliberalisme: repolitiseer de civil society*

en zorgdragen voor de aarde tegenover. Het manifest verbindt klimaatverandering, ongelijkheid, discriminatie en de positie van de oorspronkelijke bevolking van Canada aan het economische systeem en doet beleidsvoorstellen. Canada moet zo snel als technologisch mogelijk een groene revolutie doormaken: spoor in plaats van asfalt, duurzame energie opwekken in energiecoöperaties. Het manifest geeft een interessante herdefinitie van groene banen. De banen met de minste CO₂-uitstoot zijn banen in de zorg en in het onderwijs: in grote meerderheid door vrouwen uitgevoerd en onderbetaald werk. Ook dat zijn groene banen.

Klein schrijft al meer dan vijftien jaar over deze onderwerpen en had al die tijd een punt. Hoe kan het dat haar boeken, hoewel ze wel rimpelingen veroorzaken in het publieke debat,¹¹ politiek gezien toch doodslaan? Roept ze het over zichzelf af? Of is het de schuld van zittend links – omdat het pluche lekker zit?¹²

Omdat ook linkse politici er onbewust in grote meerderheid van uitgaan dat met een beetje herverdeling de meritocratie best goed werkt? Is het omdat links de logica van competitie en dominantie heeft omarmd na het loslaten van een eigen economische analyse en daardoor de taal en het denkkader ontbeert om andere kritiek uit te oefenen dan wat sputteren over excessen?

Lessen voor links

Misschien bevindt links zich nu in een vergelijkbare fase als de neoliberalen kort na de Tweede Wereldoorlog.¹³ Burgin laat zien dat neoliberalen het konden: met doorzettingsvermogen, organisatiekracht en het bijeenprokkelen van fondsen hun ideeën er politiek toe laten doen. Een belangrijk verschil met links is natuurlijk dat er bedrijven en fondsen waren die belang hadden bij een vrijemarktpolitiek en er daarom in wilden investeren. Links moet het niet hebben van dat soort fondsen, maar van massa maken. En

omdat links die internationale instituties in principe al heeft – de Partij van Europese Sociaal-Democraten (PES), de Progressive Alliance, de wereldwijde vakbondskoepel ITUC, de internationale natuurvrienden FNI – zou je verwachten dat links een voorsprong heeft op de naoorlogse neoliberalen. Maar omdat de sociale bewegingen waar de instituties op dreven veranderd zijn, omdat de instituties vaak opgesloten zitten in hun eigen gelijk en omdat ze de neoliberale logica soms onbewust geïnternaliseerd hebben, redt links het niet met alleen die instituties.

De trojka walste over idealen uit de revoluties van 1989 heen met liberaal hervormingsbeleid

Ther, Crouch en Klein wijzen alle drie op de noodzaak van het politiseren van de *civil society*. Ther beschrijft hoe de Muur kon vallen en de communistische regimes hun legitimiteit konden verliezen dankzij protesten georganiseerd vanuit de civil society (vakbonden, milieugroeperingen en kerken). Binnen de civil society waren plannen over democratisering van onderwijs, meer participatieve democratie, milieubescherming en herverdeling. De idealen uit de revoluties van 1989 hebben nauwelijks weerklank gevonden – de trojka walste eroverheen met liberaal hervormingsbeleid en het einde van de geschiedenis was immers al aangebroken. Wellicht waren de plannen utopisch, maar zonder utopisch denken, zonder hoop op echte verandering, overwinnen mensen hun angsten niet en engageren zij zich niet. Wat ervan terecht kwam stemt wat mismoedig. Maar scepticisme en mismoedigheid zijn

Naomi Woltring *Lessen uit het neoliberalisme: repolitiseer de civil society*

misschien een voorrecht van mensen die het toch al comfortabel hebben.

Ther pleit voor een Europa als sociale markteconomie,¹⁴ met Oekraïne als lid, en investeringen in zonne-energie in de Zuid-Europese landen waar fundamentele hervormingen en perspectief nodig zijn. Een sociale markteconomie is natuurlijk zelf al een compromis tussen arbeid en kapitaal – en zolang vervuiling en uitputting niet effectief worden tegen-

gegaan ook een compromis met het milieu. Zonder utopische idealen zal een compromis niet bereikt worden. Het past daarom niet om sceptisch te zijn over pogingen als *The Leap* en linkse samenwerking: die zijn broodnodig om desastreuze klimaatverandering af te wenden en te werken aan een rechtvaardigere samenleving in plaats van een waarin de superrijken het redden en anderen verdrinken of verdrogen.

Noten

- 1 Burgin, 2012, p. 103
- 2 '[I]nstitutions like the Volker Fund and the Mont Pèlerin Society are the venture capitalists of the intellectual world, allocating a broad dispersion of small investments with an extended time horizon and an understanding that one spectacular success can compensate for the toll of many minor failures' (Burgin, 2012, pp. 174-5).
- 3 Zie bijvoorbeeld de blogposts van hoogleraar Corey Robin (coreyrobin.com/2012/07/18/when-hayek-met-pinochet/) en Andrew Farrant, Edward McPhail & Sebastian Berger, 'Preventing the "Abuses" of Democracy: Hayek, the "Military Usurper" and Transitional Dictatorship in Chile?', *American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 71, No. 3 (July 2012), 513-538.
- 4 Thuiszorg of het vervoer van mensen met een beperking zien we als overheidstaken omdat de markt dat niet vanzelf op een rechtvaardige manier regelt. Thuiszorg of gehandicaptenvervoer dat rechtstreeks door de overheid wordt verzorgd zou inefficiënt en bureaucratisch zijn en geen rekening houden met de wensen van de cliënten. Daar-

om zijn er marktprincipes toegepast op deze publieke dienstverlening en wordt het tegenwoordig aanbesteed. De overheid schrijft een tender uit waarop verschillende aanbieders mogen reageren. Het probleem hiervan is dat de markt alleen bestaat op het moment van de onderhandelingen over contracten (en gezien de complexiteit van die contracten is het zelfs de vraag of er dan echt sprake is van ideaaltypische samenwerking) (p. 87). Als de contracten eenmaal gesloten is, is er geen markt meer. Bovendien ontstaan er bedrijven met als core business het binnenslepen van overheidscontracten. Met de daadwerkelijke kwaliteiten van de aanbieders (dicht bij de cliënten, kennis van de doelgroep) heeft dat weinig te maken.

- 5 Ther, 2016, p. 82 (mijn vertaling).
- 6 *Ibid.*, p. 175.
- 7 *Ibid.*, pp. 166-7.
- 8 Ned. vertaling *Nee is niet genoeg. Tegen Trumps shockpolitiek, voor de wereld die we nodig hebben* (2017, Singel uitgeverijen).
- 9 Rond de eeuwwisseling leek dat eerder even te lukken toen de andersglobaliseringsbeweging momentum kreeg, maar toen kwam
- 10 Klein citeert historicus Howard Zinn: 'What matters most is not who is sitting in the White House, but "who is sitting in" – and who is marching outside the White House, pushing for change.'
- 11 En Lillianne Ploumens textielconvenant misschien wel beïnvloed is door het uitwisselen van telefoonnummers met Klein na een debat in Felix Meritis in 2007 bij het verschijnen van *The Shock Doctrine?*
- 12 Klein rekent af met het incrementalisme (stap voor stap beleidsmatig veranderingen doorvoeren) dat centrum-linkse partijen kenmerkt. Centrum-linkse politici zeggen dan wel tegen de linkse activisten dat ze best wat radicaler beleid willen, 'maar het electoraat wil dat niet'. Toen Obama na zijn eerste verkiezing de macht had om de Amerikaanse auto-industrie te vergroenen en het bankensysteem te hervormen, deden de Democraten dat toch niet. Blijkbaar had de crisis het markt-

Naomi Woltring *Lessen uit het neoliberalisme: repolitiseer de civil society*

falen niet overtuigend genoeg aangetoond en waren de Democraten gewoon niet overtuigd van de noodzaak en mogelijkheid van ander

beleid. Of ze wilden het eigenlijk niet.
 13 Deze gedachte ontleen ik aan Bram Mellink. Ik wil hem hartelijk bedanken voor het

meedenken over dit artikel.
 14 De term sociale markteconomie heeft vele betekenissen. Ik ga er hier van uit dat Ther niet de neoliberale variant bedoelt.

De strijd om efficiëntie

Er valt niks ‘beter uit te leggen’ na de nederlaag van afgelopen maart. Er valt alleen maar beter beleid te maken. Om te beginnen door niet mee te gaan in de veronderstelling dat de markt efficiënt is, maar een eigen verhaal over doelmatigheid te vertellen. Efficiënt is: sociaal-economische gelijkheid in plaats van ongelijkheid; geborgenheid in plaats van flexibiliteit van arbeid; samenwerking in plaats van concurrentie; een groene in plaats van een grijze economie.

JAN OVERWIJK

Promovendus in de sociale filosofie aan de Universiteit van Amsterdam

Toen Lodewijk Asscher op de uitslagenavond van de afgelopen verkiezingen de doffe gezichten van sociaal-democratisch Nederland toesprak, stelde hij de volgende diagnose: de nederlaag was te wijten aan een communicatieprobleem. ‘Wij zijn er niet in geslaagd om met onze resultaten uit het kabinet en met onze plannen voor de komende jaren al onze kiezers te overtuigen’, verklaarde hij. Voor de verdwenen PvdA-kiezers is het echter moeilijk te bevatten wat er beter gecommuniceerd had moeten worden. Had de verdere afbraak van de verzorgingsstaat in naam van het ‘staatshuishoudboekje’ fraaier verwoord moeten worden? Of vroegen Dijsselbloems belastingdeals met het grootkapitaal en de verlaging van de winstbelasting om een nettere verpakking? Misschien had men voor de uitleg van Bussemakers invoering van het leenstelsel een ander lettertype moeten kiezen. Bovendien blijft het de vraag waar we de oorzaak van Asschers afstraffing moeten zoeken wat betreft zijn ingrijpende hervormin-

gen in de fragiele financiële sector. Daar viel namelijk überhaupt weinig te communiceren.

Hopelijk zal de partijleiding de komende tijd wat grondiger reflecteren op haar verlies. De neergang van de sociaal-democratie in Nederland is niet het resultaat van een communicatieprobleem, maar van een diep ideologisch defect. Dat defect ligt besloten in de ideologie van de Derde Weg die de PvdA sinds Kok in de jaren negentig is ingeslagen onder het voorwendsel hiermee juist haar ideologische veren af te schudden. Het cruciale probleem van deze ‘post-ideologische’ ideologie is dat ze een centraal-rechts dogma onderschrijft, namelijk dat het marktmechanisme naar perfecte efficiëntie neigt. Het begrip efficiëntie raakt hiermee los van alle politieke strijd over de organisatie van onze samenleving; het idee van efficiënte sociale organisatie is zelf post-ideologisch geworden. Efficiëntie valt immers simpelweg samen met het idee van de ‘vrije markt’. De keerzijde hiervan is dat elke links-ideologische ingreep in die vrije

Jan Overwijk *De strijd om efficiëntie*

markt per definitie inefficiënt moet zijn. Post-ideologisch en inefficiënt dus. Het is moeilijk te bedenken wat de PvdA nu beter karakteriseert dan dat.

Door weer expliciet een verhaal te formuleren wint de PvdA dubbel: een politieke ideologie én een claim op efficiënte maatschappijorganisatie

Ik wil de PvdA hier daarom graag de suggestie doen om weer de politieke strijd rond het begrip efficiëntie aan te gaan. Dat kan ze – verrassend genoeg – doen door weer uitdrukkelijk te vertrekken vanuit een politiek verhaal gebaseerd op een set kernwaarden: een overtuigende ideologie. Efficiëntie valt namelijk helemaal niet te begrijpen buiten een dergelijke ideologie, maar krijgt pas betekenis binnen een ideologisch raamwerk. Door weer expliciet een verhaal te formuleren kan de PvdA dubbel winnen: een politieke ideologie én een claim op efficiënte maatschappijorganisatie.

Efficiëntie speelt een hoofdrol in de politiek sinds de val van de Muur in 1989. Vanaf de politieke bühne wordt voortdurend gesproken over koopkrachtplaatjes, bbp en economische groei. De centrale vraag is steeds: hoe wordt BV Nederland efficiënter? Als je deze metafoor serieus neemt en onze samenleving als bedrijf ziet, kan het antwoord alleen maar zijn: goed bestuurswerk, slimme oplossingen en politici die hun verantwoordelijkheid nemen. Het zijn precies de holle frasen die we te vaak hebben gehoord in de verkiezingscampagne van Asscher. Maar zelden wordt met deze be-

drijfsmetafoor *zelf* rigoureuus gebroken. Zelden wordt gevraagd wat efficiëntie eigenlijk is, waarom het van belang is en wat het voor de Partij van de Arbeid betekent. Efficiëntie zelf wordt nooit tot politiek thema gemaakt, het is zelf nooit onderdeel van politieke strijd. Voor politici van links tot rechts is namelijk zonneklaar wat efficiënt is: de kapitalistische markt.

Dat het marktmechanisme efficiënter is dan welk organisatiemechanisme dan ook, heeft de geschiedenis immers wel uitgewezen. Het kapitalisme, zo gaat het verhaal, heeft de grote strijd om 20ste-eeuwse ideologieën gewonnen vanwege een eenvoudige reden: *it delivers the goods*. En dat is bovendien geen historisch toeval. Dat leren we althans van de neoklassieke economie, een stroming die bijkans een monopolie op de economische wetenschap heeft. Volgens economen van deze stroming behoort efficiëntie tot de essentie van het marktmechanisme: het rationeel nastreven van het eigen belang op microniveau leidt tot een harmonieus evenwicht van vraag en aanbod op macroniveau. Anders gezegd: als individuen zich louter laten leiden door efficiëntie, zal er collectief een zo efficiënt mogelijke verdeling van middelen volgen. We kunnen wel zeggen: de kapitalistische markt is een efficiëntiemachine.

Goed landsbestuur bestaat er sinds de jaren negentig dan ook vooral in om die efficiëntiemachine in elke denkbare uithoek van onze samenleving te installeren. Of dat nou in de zorg, op het spoor of in de sociale huursector is. Zo waren het de Paarse (post-ideologische) kabinetten van Kok die in de jaren negentig de NS privatiseerden. Deze expansie van marktwerking is de crux van het neoliberalisme. Volgens dat neoliberalisme ontstaan en functioneren markten niet zomaar vanzelf, maar moeten deze actief door de staat worden gecreëerd, onderhouden en, ja, gemanaged. Politiek bestaat dus met name uit het creëren en effectief beheren van de talloze efficiëntiemachines die overal in onze maatschappij

Jan Overwijk *De strijd om efficiëntie*

staan te draaien. Uit de verkiezingscampagne van Asscher krijgen we de indruk dat de PvdA deze beheerklus keurig heeft geklaard.

Sinds de val van de Muur heeft de PvdA dus het centraal-rechtse, neoliberale dogma geaccepteerd: de markt is een efficiëntiemachine. Het links van de Derde Weg ziet het daarom niet langer als zijn taak om een politiek-economisch programma tegenover het kapitalisme te stellen. Het beste wat het kan doen is dat kapitalisme van een menselijk gezicht voorzien door een beetje te herverdelen nadat de efficiëntiemachine haar werk heeft gedaan in het genereren van zoveel mogelijk welvaart. Links heeft daarmee niet langer een eigen verhaal, maar probeert nog slechts de scherpe randjes van het kapitalisme af te vijlen. Want ja, wat stel je tegenover een efficiëntiemachine? Met een trekschuit win je het nu eenmaal niet van een stoomtrein. De geschiedenis heeft gesproken: 'There is no alternative'.

Het verklaart de braafheid in de taal van Asscher, Samsom en Dijsselbloem. Ze achten zich machteloos tegenover de doorstomende efficiëntietrein van het vrijemarktkapitalisme. Je kunt lang of kort over idealen praten, maar uiteindelijk moet je volgens Dijsselbloem pragmatisch¹ en realistisch² zijn. En de realiteit wordt nu eenmaal gedicteerd door de wetten van de efficiëntie, die toevallig precies samenvallen met de wetten van het vrijemarktkapitalisme. Het verklaart bovendien waarom partijleider Asscher in een opiniëartikel kan stellen dat de desastreuze bezuinigingspakketten van de afgelopen jaren 'noodzakelijk waren maar geen PvdA-beleid'³. Hier lijkt iemand te schrijven die niet gelooft aan politieke alternatieven.

We zien hetzelfde leitmotiv in het verkiezingsprogramma van de PvdA. Daar staat te lezen dat het 'marktdenken' binnen de publieke sector weliswaar 'meer efficiëntie' heeft opgeleverd, maar dat het is 'doorgeslagen' en er nu meer nadruk op 'publieke waarden' dient te komen.⁴ Die waarden, de ideologie van de PvdA, staan dus haaks op efficiëntie. Minder

waarden is meer efficiëntie, meer waarden is minder efficiëntie. Het is de logische eindbestemming van de Derde Weg: als de markt een efficiëntiemachine is, dan betekent ieder ideologisch ingrijpen in die machine efficiëntieverlies. Vandaar dat de PvdA het pas nu weer aandurft om haar 'publieke waarden' voor het voetlicht te brengen: de 'boekhouding' is op orde en kan weer tegen een stootje. Dat wil zeggen: de staatskas kan eindelijk de linkse luxe die ideologie heet weer verdragen.

Deze tegenstelling tussen publieke waarden en efficiëntie doet denken aan het gedachtegoed van Max Weber, een van de grondleggers van de sociologie aan het einde van de 19de eeuw. In Webers denken staan techniek (efficiëntie) en politiek (publieke waarden) ideaaltypisch tegenover elkaar: in laatste instantie zijn deze twee redeneervormen niet met elkaar te rijmen. De PvdA accepteert nu eerst deze tegenstelling en erkent vervolgens dat de organisatietechniek van marktwerking simpelweg de meest efficiënte is. Let wel: dat laatste is hier dus geen politieke zet, maar een technische vaststelling. Politiek gaat immers niet over efficiëntie, dat laat zich gewoon berekenen. Het fundamentele probleem voor de PvdA wordt daarmee dat ze is gaan geloven dat elk ingrijpen in die markttechniek op basis van publieke waarden een efficiëntieverlies zal opleveren. Rechtvaardigheid kost geld.

Kort gezegd: de PvdA zit in een 'trade-off'-positie. Alles wat ze voorstelt in het licht van solidariteit en rechtvaardigheid moet afbreuk doen aan welvaart en efficiëntie. Dus: Bildung? Dat klinkt goed, maar hoe betalen we dat? Een groene economie? *Yes!* Maar wie pakt de rekening? Nivellering? Een feestje! Maar hoe ondervangen we het welvaartsverlies? Het is het een of het ander. Dat is, in een notendop, het grote probleem van de Partij van de Arbeid. Ze heeft geen eigen verhaal meer, maar heeft zich neergelegd bij krabbelwerk in de marges van het rechtse geschrift. En alles wat ze vanuit die marges voorstelt lijkt van meet af aan onbetaalbaar, onrealistisch en: inefficiënt.

Jan Overwijk *De strijd om efficiëntie*

Elektrische auto's en bitcoin: de strijd om efficiëntie

Om uit deze trade-off-positie te komen moeten we kijken naar de scherpe tegenstelling tussen techniek en politiek. Want is deze tegenstelling eigenlijk wel zo hard? Concreet gezegd: brengt een beroep op politieke waarden automatisch een efficiëntievermindering met zich mee? Saboteer je met meer rechtvaardigheid altijd de techniek van de markt? Het antwoord is volmondig nee.

Onderzoek in de technieksociologie wijst uit dat techniek en haar ontwikkeling helemaal niet puur te begrijpen valt vanuit efficiëntie, maar altijd is doorspekt met politieke waarden en strijd. Dat lijkt misschien vreemd, want we zijn geneigd te denken: de trekschuit is vervangen door de stoomtrein omdat die laatste simpelweg efficiënter was. Anders hadden we nu wel trekschuiten gehad. Dit is ook de reden dat we nu geen communisme meer hebben. Het is nu eenmaal niet efficiënt om met z'n vijven achter de kassa te staan. Techniek en efficiëntie, zo denken we, zijn geen kwestie van politiek. Die indruk krijgen we bijvoorbeeld ook als het CPB de partijprogramma's doorrekenet, alsof van tevoren al vaststaat wat efficiënt is en alle partijen daar slechts een gooi naar doen. Als je echter gaat kijken naar de daadwerkelijke ontwikkeling van techniek, tekent een totaal ander beeld zich af.

Neem bijvoorbeeld de ontwikkeling van elektrische auto's. Weinig mensen weten dat er in de 19de en begin 20ste eeuw talloze elektrische auto's, vrachtwagens en taxi's door de Amerikaanse steden reden. In 1900 was de Electric Vehicle Company zelfs marktleider op de automarkt. Elektrische wagens waren dusdanig efficiënt dat ze succesvol konden concurreren met benzinewagens. Dat ze het uiteindelijk moesten afleggen tegen deze benzineauto's had niet zo veel te maken met de superieure chemische verbindingen in de benzinemotor, maar met maatschappelijke ontwikkelingen rondom de auto. Benzinevoertuigen kregen

vooral een efficiëntievoordeel door Henry Fords succesvolle experimenten met de lopende band, door de vraag naar oorlogsvoertuigen tijdens de Eerste Wereldoorlog en door het proces van suburbanisatie. De benzinewagen voldeed beter aan nieuwe eisen die aan auto's werden gesteld en gold daardoor als efficiënter dan de elektrische auto.

Dit kleine voorbeeld illustreert dat alleen binnen een context van waarden, noden en wensen vast te stellen valt wat geldt als efficiënt, en dus welke techniek efficiënter is. Binnen onze huidige context lijkt het nu zo vanzelfsprekend dat de benzineauto efficiënter is dat we geneigd zijn te denken dat het wel in de objectieve aard van die techniek moet zitten. Hedendaagse voorstanders van elektrische auto's kampen daardoor ogenschijnlijk met dezelfde trade-off als de PvdA: elektrische auto's zijn weliswaar duurzaam, maar helaas gaat dat ten koste van efficiëntie. En dat is natuurlijk onzin. Binnen de context van duurzaamheid, urbanisatie, schone lucht en stille binnensteden zijn elektrische auto's juist verschrikkelijk efficiënt. De vraag naar efficiëntie is dus altijd direct al een politieke: efficiënt met betrekking tot wat? En voor wie?

Een ander, hedendaags voorbeeld: bitcoin. Bitcoin is een decentrale internetmunt die bestaat uit een protocol genaamd de 'blockchain'. Deze blockchain is een openbaar grootboek waarin alle bitcointransacties staan opgeslagen. Op dit moment is een politieke tweestrijd gaande over deze technologie, te weten over de grootte van de blokken van de blockchain. De huidige grootte van de blokken staat slechts een beperkte hoeveelheid transacties per seconde toe, maar zorgt er wel voor dat gewone bitcoingebruikers de gehele blockchain kunnen downloaden. Daardoor blijft het decentrale karakter van de munt gewaarborgd. De ene groep mensen, die bitcoin als alternatief ziet voor betalingsmiddelen als PayPal en Ideal, wil de blokgrootte nu vergroten, zodat bitcoin meer kapitaal kan verwerken. De andere groep, vooral

Jan Overwijk *De strijd om efficiëntie*

bestaande uit anarchisten, ziet bitcoin niet zozeer als alternatief voor PayPal, maar voor ge-centraliseerde valuta zoals de euro en de dollar. Zij zijn tegen het vergroten van de blokken, omdat het belangrijkste kenmerk van de bitcointechiek juist haar decentrale karakter is.

Er is hier dus een politieke strijd gaande over wat telt als efficiënt. Je kunt namelijk niet louter op technische gronden voorspellen hoe bitcoin zich verder zal ontwikkelen. De vraag is hier niet zozeer een technische: welke blok-grootte is efficiënter? De vraag is een politieke: wat willen we met bitcoin? Het antwoord op die laatste vraag zal bepalen welke techniek efficiënter wordt geacht. Naarmate het ecosysteem rondom de techniek mee verandert zal het verworpen alternatief steeds inefficiënter lijken, zoals we zagen bij de elektrische auto. De winnende techniek zal daarmee de politieke waarden van het winnende kamp én alle deugden van efficiëntie in zich dragen.

Hetzelfde geldt voor complexe organisatie-technieken. Neem bijvoorbeeld kinderarbeid in het 19de-eeuwse Europa. Het moet in eerste instantie zeer inefficiënt hebben geleken om die goedkope vorm van arbeid uit de fabrieken te weren en de hoogte van machines aan te passen aan volwassenen. Economen en fabriekseigenaren spoedden zich om bezwaar te maken tegen de voorgestelde reguleringen die een einde moesten maken aan kinderarbeid: ze zouden inflatoir werken. Anno 2017 zou echter niemand meer willen pleiten dat kinderen in fabrieken moeten werken: is er een groter efficiëntieverlies denkbaar? De reden daarvoor is dat we in de tussentijd een heel ander idee hebben gekregen van wat kind-zijn is. Kinderen zijn niet meer een vorm van arbeid, maar lerende mensen. De vraag was: wat is een kind? Zodoende hebben we ze naar school gestuurd en onze beroepsbevolking veel productiever gemaakt. Het antwoord op de vraag wat een kind is, heeft dus ook tot een ander antwoord geleid op de vraag wat efficiëntie is. We moeten constateren dat deze verandering ge-

paard is gegaan met een enorme efficiëntie-boost. Zodanig zelfs dat het moeilijk is een economie te vinden die bereid is te zeggen dat de afschaffing van kinderarbeid op de arbeidsmarkt afbreuk doet aan efficiëntie, omdat het die markt minder vrij maakt.

Een pleidooi voor minder rendementsdenken leidt niet per definitie tot minder rendement

---

Wat telt als efficiëntie is dus altijd een kwestie van politiek. Dat geldt des te meer voor complexe organisatie-technieken zoals de kapitalistische markt of de communistische bureaucratie. We moeten daarom ook niet denken dat in de twintigste eeuw deze twee organisatie-technieken beide een gooi deden naar een objectieve maatstaf genaamd efficiëntie, en dat de markt uiteindelijk simpelweg efficiënter bleek. Ook hier zijn we vergeten dat het lange tijd onzeker was welke van de twee systemen efficiënter opereerde. Dat wil niet zeggen dat we weer probleemloos kunnen of moeten streven naar een communisme zoals de Sovjet-Unie dit organiseerde, wel dat de kapitalistische vrije markt niet het alleenrecht op efficiëntie kan claimen. Het betekent ook dat de PvdA niet hoeft mee te deinen op de golven van het neoliberalisme op straffe van efficiëntieverlies.

Webers tegenstelling tussen techniek en politiek, tussen efficiëntie en idealisme is een valse. Een linkse beleidsinterventie betekent niet automatisch een afname in efficiëntie; een pleidooi voor minder rendementsdenken leidt niet per definitie tot minder rendement. Er is wel degelijk een alternatief voor neoliberaal kapitalisme, de huidige vorm van kapita-

Jan Overwijk *De strijd om efficiëntie*

lisme. Er is *altijd* een alternatief. Er bestaat niet zoiets als een kapitalistische efficiëntiemachine. Voor zover die machine al bestaat is ze door en door politiek geladen, net als iedere andere machine. Efficiëntie is dus niet een waarde die voor rechts is gereserveerd en waar links altijd tegenop moet opboksen. Wat telt als efficiënt is een open vraag die pas antwoord kan krijgen binnen een specifiek ecosysteem van waarden. De PvdA zou de claim op efficiëntie weer tot inzet van haar politiek moeten maken. Niet *ondanks* maar juist *door* weer een overtuigende ideologie te formuleren.

Hoe de PvdA efficiëntie weer kan claimen

De PvdA moet dus weer uitdrukkelijk ideologische antwoorden geven op basale politieke vragen. Zoals men in het verleden de vragen stelde: wat willen we met de auto? Wat is een kind? Zo moet de PvdA de volgende vragen gaan stellen: wat is de mens? Wat willen we met de samenleving? Wat is ons ecosysteem? De antwoorden op die vragen en de uitwerking van die antwoorden zullen opnieuw bepalen wat geldt als efficiëntie, welvaart en groei. En dat zou uiteindelijk de inzet van politiek moeten zijn.

De Partij van de Arbeid zou bijvoorbeeld kunnen stellen dat de mens, naast een concurrerend wezen, hoofdzakelijk een samenwerkend wezen is. Het is dan moeilijk voor te stellen hoe er efficiëntie gewonnen wordt door in alle sectoren van de samenleving marktwerking te introduceren. De alomtegenwoordige klachten vanuit de vermarkte zorg en het vermarkte hoger onderwijs zijn dan ook niet meer te begrijpen met de formule dat er 'publieke waarden' worden geofferd ten bate van efficiëntie. Wat ineens duidelijk wordt is eerder: rendementsdenken is funest voor het rendement. Het succes van een organisatie als Buurtzorg is vanuit dit perspectief verre van verrassend: marktwerking in de zorg is enorm verkwistend. Ook aan de universiteit klinkt

daarom nu de roep om een 'post-bureaucratische universiteit'. De marktgeïnspireerde wedloop om beurzen slokt immers een steeds groter deel van de onderzoekstijd van wetenschappers op. En wat daar efficiënt aan is mag Joost weten. Sociaal-democratische organisatie kan dat veel beter.

Op dezelfde manier moet de Partij van de Arbeid ook weer prioriteit maken van sociaal-economische gelijkheid. Onderzoek toont keer op keer aan dat ongelijkheid een desastreus effect heeft op zo'n beetje alle belangrijke scorelijstjes van een maatschappij: onderling vertrouwen, gezondheid, levensverwachting, criminaliteit, onderwijsprestaties, kansgelijkheid enzovoort. Wat is daar in vredesnaam efficiënt aan? De meeste economen daarentegen zijn geneigd te zeggen dat herverdeling de efficiëntie van het marktmechanisme aantast. Socioloog Merijn Oudenampsen laat zien dat dit idee in de jaren negentig bij de PvdA is geïntroduceerd door huiseconoom Rick van der Ploeg. In diens oratie lezen we: 'Sociale maatregelen die de koek eerlijker proberen te verdelen, zoals een werkloosheidsuitkering, leiden in de praktijk dus bijna altijd tot een kleinere nationale koek.'⁵ Inmiddels zijn er steeds meer economen die dit neoliberale dogma verwerpen en juist tot het inzicht komen dat sociaal beleid kan leiden tot *meer* efficiëntie. De trade-off geldt alleen als je veronderstelt dat de markt een efficiëntiemachine is. De PvdA zou daarentegen moeten laten zien wat voor beschamende inefficiëntie die denivellerende marktmaschine met al haar maatschappelijke ellende iedere dag weer genereert.

De PvdA moet weer moed krijgen als ze de sociaal-democratie een toekomst wil geven. Ze moet beseffen en uitdragen dat haar waarden niet op gespannen voet staan met efficiëntie, maar dit juist invulling geven. Op die manier moet de PvdA efficiëntie weer tot politieke inzet maken in plaats van ertegenin te werken. Ze moet efficiëntie voor zich claimen door opnieuw een verhaal over de samenleving, mens

Jan Overwijk *De strijd om efficiëntie*

en milieu te vertellen. Ze moet ons vertellen: sociaal-economische gelijkheid in plaats van ongelijkheid is efficiënt; geborgenheid in plaats van flexibiliteit van arbeid is efficiënt; samenwerking in plaats van concurrentie is

efficiënt; een groene in plaats van een grijze economie is efficiënt. Want een sociaal-democratisch alternatief is altijd mogelijk. En het zal het neoliberaal kapitalisme een trekschuit doen lijken.

Noten

1 www.nrc.nl/nieuws/2013/09/21/ik-ben-niet-het-meest-opgewonden-type-van-de-pvda-1295111-a1399217 2 www.vn.nl/als-ik-ideologische-verhalen-ga-houden-bereik-ik-niks	3 www.nrc.nl/nieuws/2016/11/13/stop-met-vernederingskiezer-ervaart-onrecht-5271698-a1531566 4 www.pvda.nl/wp-content/uploads/2016/11/Concept-Verkiezingsprogramma-PvdA-2017.pdf	5 https://merijnoudenampsen.org/2016/05/15/de-ideologische-veren-van-rick-van-der-ploeg/

De VVD: neoliberaliaal tot in de vezels

Hedendaagse marktliberalen stellen graag dat ze niks met het neoliberalisme te maken hebben. En ook dat linkse mensen het woord graag gebruiken om te schelden. Dat is retoriek, laat Lars Cornelissen zien. Wie het reëel bestaande neoliberalisme zoekt, vindt het om de hoek.

LARS CORNELISSEN

Filosoof aan de University of Brighton, UK

In zijn boek *Never Let a Serious Crisis Go to Waste* merkt Philip Mirowski op dat hedendaagse liberale intellectuelen geneigd zijn te ontkennen dat er zoiets bestaat als het neoliberalisme. Hij schrijft:

‘All manner of commentators, including, significantly, no small number of neoliberals, have insisted that the theory behind the label never really existed; if they happen to be preternaturally pugnacious, they tend to dismiss it as a swearword emitted by addled denizens of the left.’¹

In de nasleep van de globale kredietcrisis van 2008 is er in Nederland een soortgelijke trend ontstaan. Publieke intellectuelen die zichzelf als (klassieke) liberalen bestempelen – denk onder anderen aan Frits Bolkestein,² Patrick van Schie³ en Edwin van de Haar⁴ – verdedigen nu al jaren de stelling dat het neoliberalisme niet bestaat. Sterker, dat de term een uitvinding is van verongelijkte (overwegend linkse) critici zoals Jan Marijnissen, Paul Kalma en

Frank Ankersmit. Deze critici zouden de term gebruiken om een bepaald soort economisch beleid te omschrijven dat in Nederland in de jaren tachtig voor het eerst werd gevoerd; beleid waarbij privatisering, deregulering en bezuiniging centraal staan.⁵

In de verhitte discussie over het begrip ‘neoliberalisme’ staat meer op het spel dan het etiket dat Nederlandse intellectuelen van liberale snit hanteren voor hun eigen opvattingen. In wezen draait deze discussie over de aard van de politieke filosofie die onze politieke praktijk vandaag de dag in hoge mate bepaalt. Als links Nederland het huidige politieke landschap wil begrijpen doet zij er goed aan deze discussie serieus te nemen. Laat ik beginnen met een kort overzicht van de voorname wapenfeiten tot dusver.

Het debat over het al dan niet bestaan van het neoliberalisme kwam tot een climax in het jaar 2014. In februari van dat jaar verscheen er in *S&D* een reeks stukken die reageerden op een enkele maanden eerder in hetzelfde blad verschenen betoog van Patrick van Schie dat

Lars Cornelissen *De VVD: neoliberal tot in de vezels*

de kritiek op het neoliberalisme wegzette als ‘het hekserijgeloof van deze tijd.’⁶ Voorts verhoogde Van Schie in juni van 2014 de inzet door samen met Martin van Hees en Mark van de Velde het boekje *Neo-liberalisme: een politieke fictie* te publiceren.⁷ Zij concluderen dat de politieke filosofie die in de periode na de Tweede Wereldoorlog werd ontwikkeld door auteurs als Walter Eucken, Wilhelm Röpke, Friedrich Hayek en Milton Friedman met recht neoliberal genoemd kan worden, maar ‘dat “het neoliberalisme” als *hedendaags* verschijnsel niet bestaat.’⁸

De VVD was vanaf haar oprichting expliciet bedoeld als een neoliberale partij

Deze argumentatie stoelt op een tweedeling tussen een (reëel) *historisch* neoliberalisme en een (illusoir) *hedendaags* neoliberalisme. De kern van de aanklacht tegen critici als Marijnissen en Ankersmit is dan ook dat zij ten onrechte de term ‘neoliberalisme’ hanteeren voor hedendaags marktgericht beleid – privatiseringen, dereguleringen en bezuinigingen – die geen verwantschap vertonen met de naoorlogse neoliberale doctrine. *Neo-liberalisme: een politieke fictie* is voornamelijk een anti-anti-neoliberal manifest. De historische argumenten rammelen, concludeerde Merijn Oudenampsen al eerder.⁹ Hij zag echter het meest cruciale moment uit de geschiedenis van het Nederlandse neoliberalisme over het hoofd: de oprichting van de VVD.

In dit artikel geef ik een aanzet tot een historisch gegronde kritiek op het Nederlandse neoliberalisme. Ik begin door een korte beschouwing te geven van de grondbeginselen

van de neoliberale filosofie en de historisch-filosofische context waarin deze werd ontwikkeld. Daarna bespreek ik de oprichting van de VVD en toon ik aan dat de VVD van origine expliciet bedoeld was als een neoliberale partij. Ik besluit met een korte discussie van de hedendaagse Nederlandse politiek.

Ontstaansgeschiedenis van het neoliberalisme

Het neoliberalisme is in de eerste plaats een politieke filosofie die in de eerste helft van de twintigste eeuw werd ontwikkeld door een groep politiek-economen en filosofen, waaronder de reeds genoemde Hayek, Eucken, Röpke en Friedman, alsmede andere voorraanstaande denkers als Lionel Robbins, Henry Simons en Louis Rougier.¹⁰ Ondanks veelvuldige verschillen deelden zij de overtuiging dat het liberalisme opnieuw leven ingeblazen moest worden.¹¹

Hoewel enkelen van hen al sinds de jaren dertig bezig waren, kwam het neoliberalisme als coherente politiek-filosofische stroming pas op gang na de Tweede Wereldoorlog. Van specifiek belang is het jaar 1947, toen Hayek het netwerk Mont Pèlerin Society opzette.¹² Hiermee kwam het neoliberalisme als coherent politiek project, gericht op een globale neoliberale omwenteling, werkelijk op stoom.

Het voornaamste filosofische doel was het grondig herijken van de klassiek-liberale traditie die teruggaat op Adam Smith en zijn volgelingen. Dit heette nodig omdat aan het eind van de negentiende eeuw, na enkele decennia van op de liberale traditie gestoeld beleid, verscheidene westerse overheden zich grotendeels hadden teruggetrokken uit het economische domein. Algauw bleek dat, paradoxaal genoeg, de daaruit volgende ongelimiteerde marktwerking onherroepelijk leidde tot monopolie- en kartelvorming en dus tot minder groei. Ondersteund door het werk van onder anderen de sociaalliberalen John Maynard Keynes en Karl Mannheim begonnen overheden gericht en

Lars Cornelissen *De VVD: neoliberal tot in de vezels*

veelvuldig in te grijpen in het economische domein om inflatie onder controle te krijgen en om voor de gehele bevolking werkgelegenheid te scheppen.

In de ogen van de neoliberalen waren beide liberale filosofieën – die van Smith en die van Keynes – schuldig aan het ondermijnen van de vrijheid die ze predikten. Het klassieke liberalisme leidt, zo meenden zij, tot een onvrije markt, gedomineerd door kartels en monopolisten, terwijl het sociaalliberalisme noodzakelijkerwijs een totalitaire staat oplevert die de gehele economie onder zijn hoede neemt. In hun ogen moest er een nieuwe filosofie geformuleerd worden, één die in staat zou zijn om het marktmechanisme vrij te waren van overheidsingrijpen zonder daarbij de fouten te maken waaraan het klassieke liberalisme was bezweken. Dit vereiste volgens hen twee grondige hervormingen.

Ten eerste zien neoliberalen de markt als een voorwaardelijk fenomeen; dat wil zeggen, als een reeks processen en relaties die zich alleen voordoen als aan enkele welbepaalde voorwaarden is voldaan. Dit is dan ook de taak van de overheid: het scheppen van de voorwaarden waaronder marktwerking mogelijk is. Hierbij moet men denken aan wetgeving over privé-eigendom en aan een stabiel monetair raamwerk, maar ook aan anti-monopolie-maatregelen en aan beleid dat de invloed van vakbonden op wetgeving sterk inperkt.

Deze opvatting over de rol van de overheid is de eerste grondige hervorming van de liberale doctrine en is niets minder dan een complete omwenteling: waar de klassieke doctrine volhield dat economische vrijheid alleen mogelijk is onder de voorwaarde dat er geen enkele overheidsinvloed in het economische domein is, stelt de neoliberal dat economische vrijheid alleen mogelijk is als overheidsinmenging de juiste voorwaarden schept.

Direct hieraan verbonden is de tweede grondige hervorming die het neoliberalisme introduceert: het scheppen van de voorwaarden voor marktwerking vereist overheids-

ingrijpen, maar dit is niet het soort ingrijpen dat de keynesiaanse politieke economie voorstaat. De belangrijkste vraag gaat volgens de neoliberalen over de aard van het overheidsingrijpen, dat mag alleen raken aan de *voorwaarden* voor marktwerking – zoals de reeds genoemde wetten tegen monopolie – of kartelvorming. Dit is, in een notendop, de historische context waarin het neoliberalisme werd geformuleerd. De vraag is nu: hoe is het neoliberalisme in de Nederlandse politiek geïntroduceerd?

Pieter Oud, neoliberal

De VVD werd in januari 1948 – negen maanden nadat Hayek de Mont Pèlerin Society leven inblies – opgericht door Pieter Oud, toenmalig hoogleraar parlementaire geschiedenis, oud-minister van Financiën en oud-burgemeester van Rotterdam. Vlak na de Tweede Wereldoorlog werd Oud lid van de in 1946 opgerichte PvdA, maar deze partij stond hem om twee redenen tegen: zij was bereid de Indonesische onafhankelijkheid te accepteren¹³ en zij bepleitte een politiek-economisch beleid dat Oud tegenstond. Daarom verliet hij de PvdA en richtte hij de VVD op.

Hoewel hij een groep sympathisanten om zich heen had verzameld (waaronder de wat charismatischere Dirk Stikker, die direct na de oprichting van de partij haar voorzitter werd), duldde Oud geen enkele tegenspraak bij het formuleren van de grondbeginselen van zijn nieuwe partij. Deze werden vastgelegd in een beginselprogramma dat 24 artikelen kent en dat in januari 1948 werd vastgesteld.¹⁴ Een korte beschouwing van dit door Oud eigenhandig in elkaar gedraaide document geeft direct een inzicht in de neoliberale principes die eraan ten grondslag liggen. Zo luidt artikel 5:

‘Op het terrein der stoffelijke welvaart streeft de Partij, met verwerping zo van de socialistische als van de individualistische economie, naar maatschappelijke verhou-

Lars Cornelissen *De VVD: neoliberal tot in de vezels*

dingen, die sociaal gerechtvaardigd en economisch verantwoord zijn. Zij verwerpt derhalve de leer van het laissez faire laissez passer, die eenieder de vrijheid wil laten naar eigen goeddunken te handelen. Die leer moge aanvaardbaar zijn geweest voor een voorbijgegaan tijdperk in de maatschappelijke ontwikkeling, voor de huidige wereld is een vrijheid voor de enkeling, die geen verantwoordelijkheid tegenover anderen kent, niet langer te aanvaarden. Even onaanvaardbaar is echter een maatschappij waarin de Staat alle macht tot zich zal hebben getrokken en aan de individuele mens alle vrijheid zal zijn ontnomen. De Partij wenst daarom te streven naar het juiste midden, naar een evenwicht tussen maatschappelijke en individuele factoren, omdat zij alleen daarin de mogelijkheid ziet voor de verwezenlijking ener ware vrijheid.'

Wat direct opvalt is dat dit artikel punt voor punt de neoliberale kritiek op de klassiek-liberale filosofie enerzijds en de collectivistische filosofieën anderzijds herhaalt. Wat tevens in het oog springt is de verbinding die gemaakt wordt tussen 'stoffelijke welvaart' en 'ware vrijheid', wat de suggestie wekt dat het Oud voornamelijk te doen is om een vrijmarkt-economie.

In hetzelfde beginselprogramma wordt de rol van de overheid besproken. In artikel 16 staat:

'Erkennende, dat het ingrijpen der overheid in de tegenwoordige maatschappelijke verhoudingen niet kan worden gemist, oordeelt de Partij [...] dat het doel van het overheidsbeleid moet zijn rechtstreekse overheidsbemoeiing zoveel mogelijk overbodig te maken, opdat de overheid zich op den duur zal kunnen beperken tot een taak van toezicht, waarbij zij als hoedster van het algemeen belang corrigerend ingrijpt, wanneer maatschappelijke organisaties, door te eenzijdig te letten op het groepsbelang, het algemeen belang dreigen te schaden.'

Om hetzelfde punt in hedendaags Nederlands te maken: overheidsingrijpen is noodzakelijk, maar enkel met als doel het verminderen van de *algemene* overheidsinmenging. De overheid heeft dus wel degelijk een cruciale rol volgens dit programma.

De aard van het overheidsingrijpen dat de VVD voorstaat wordt in dit programma eveneens uit de doeken gedaan. Volgens artikel 4 is de VVD van mening 'dat ware vrijheid alleen bestaanbaar is, indien zij gepaard gaat met verantwoordelijkheid. Het is de taak der democratie de voorwaarden te scheppen, waardoor die verantwoordelijkheid tot haar recht kan komen.'

De VVD werd opgericht als alternatief voor het socialisme, maar verwierp ook de klassiek-liberale leer

Met het woord 'democratie' bedoelt Oud het 'parlementair regeringsstelsel' – ofwel de overheid. Met de term 'ware vrijheid' wordt, zoals hierboven reeds werd vastgesteld, hoofdzakelijk bedoeld op economische vrijheid. Kortom: de overheid mag alleen ingrijpen door te interveniëren op het niveau van voorwaarden.

De grondbeginselen van de VVD komen dus stuk voor stuk overeen met de grondbeginselen van het neoliberalisme.¹⁵ De VVD werd opgericht als alternatief voor het socialisme, maar verwierp eveneens de klassiek-liberale leer. In plaats daarvan wilde men een liberalisme dat een zeer specifieke taak aan de overheid toeschreef, namelijk het scheppen van de voorwaarden voor 'ware' – dat wil zeggen: economische – vrijheid. Wie op deze manier de ontstaansgeschiedenis van de VVD bekijkt moet concluderen dat zij over-

Lars Cornelissen *De VVD: neoliberal tot in de vezels*

duidelijk op een liberaal fundament gestoeld is.

Wie niet bereid is mijn oordeel te volgen kan beter vertrouwen op de woorden van de grondleggers van de VVD zelf. Zo omschreef niemand minder dan Pieter Oud, tijdens zijn openingsrede voor het jaarlijkse congres van de VVD in 1952, de ideologie van zijn partij als het 'neo-liberalisme,' dat hij voorts omschreef met de volgende woorden: 'het oude beginsel is gestoken in een nieuw gewaad, passend bij onze tijd. Maar moge het gewaad nieuw zijn, een verloochening van het oude beginsel betekent dit allerminst.'¹⁶

Zes jaar later schreef J. Alers, in een door Oud geredigeerde bundel over de partij-ideologie van de VVD, lovend over Hayek en Röpke, 'twee neo-liberalen die een zeer logisch economisch gebouw optrekken en daarbij duidelijk zeggen wat zij willen'. Hij voegt daaraan toe: 'Veel, maar niet alles, van wat de VVD op economisch gebied wenst, hebben zij theoretisch uiteengezet.'¹⁷

Mark Rutte, neoliberal

Dit roept natuurlijk de volgende vraag op: is de VVD vandaag de dag nog steeds liberaal? Het antwoord is: ja. Neem, bijvoorbeeld, een studie die door de Teldersstichting in 1985 werd gepubliceerd, getiteld *Liberalisme en politieke economie*. Dit geschrift, opgesteld door Klaas Groenveld en Andreas Kinneging, stelt zich ten doel 'een standpunt te bepalen omtrent de grondslagen van een liberale economische politiek'.¹⁸

Bij het identificeren van die grondslagen gaan Groenveld en Kinneging te rade bij Eucken, Röpke, Hayek en Friedman - en zij hanteren daarbij de term 'neoliberalisme' om de school van Eucken en Röpke aan te duiden. Men trekt vervolgens de typisch neoliberale conclusie dat de enige taak van economische politiek is ervoor 'te zorgen dat de economie zich weer beweegt naar het gebied waarbinnen het marktmechanisme zorg kan dragen

voor stabiele economische ontwikkelingen'.¹⁹ Dat wil zeggen, in de termen die ik eerder hanteerde, dat de politiek de structurele voorwaarden moet scheppen voor marktwerking, maar dat gericht ingrijpen in de markt uit den boze is.

In het afsluitende hoofdstuk bespreken Groenveld en Kinneging de concrete maatregelen die de neoliberale filosofie voorschrijft om, anno 1985, het marktmechanisme te herstellen en versterken. Van vooraanstaand belang, zo menen zij, is 'evenwichtsherstel' op de markt.²⁰ De beleidsmaatregelen die dat volgens hen mogelijk maken zijn 'bezuiniging, deregulering en privatisering', waarnaast ook verlaging van de belastingdruk wordt genoemd.²¹ Strikt gesproken zijn de beleidsmaatregelen die doorgaans met het neoliberalisme worden geassocieerd dus niet noodzakelijk met de neoliberale politieke filosofie verbonden, maar werden zij in de jaren tachtig door neoliberale denkers voorgeschreven om de fundamentele reden dat het marktmechanisme in hun ogen moest worden hersteld. Dat beleid is zelf, met andere woorden, niet inherent liberaal, maar de filosofische beginselen waarop zij berusten zijn dat wel.

Sinds het verschijnen van *Liberalisme en politieke economie* heeft de Teldersstichting verscheidene studies gepubliceerd die deze filosofische grondbeginselen verder uitwerken. Een in 1988 verschenen rapport *Liberalisme: een speurtocht naar de filosofische grondslagen*, is een passend voorbeeld. In dit boek zet de stichting bij monde van onder anderen Frits Bolkestein, Uri Rosenthal, Klaas Groenveld en Andreas Kinneging uiteen dat de voornaamste taak van de staat bestaat in 'de regelgeving en de handhaving daarvan die noodzakelijk is om de zelfregulerende orde in goede banen te leiden'; een opvatting die de auteurs expliciet ontleen aan Hayek.²²

Ook in recentere jaren hebben de VVD en haar wetenschappelijk onderzoeksbureau hun neoliberale erfenis veelvuldig bevestigd.

Lars Cornelissen *De VVD: neoliberal tot in de vezels*

Niemand minder dan Mark Rutte beriep zich in 2007 bijvoorbeeld op het gedachtegoed van Hayek om te betogen dat de overheid louter een 'voorwaardenscheppende functie' heeft.²³ Voorts worden in recente publicaties van de Teldersstichting vooraanstaande neoliberale denkers zoals Hayek, Eucken en Friedman onverminderd vaak aangehaald om de beginselen van het liberalisme te duiden.²⁴ Tot slot wordt de ideale staat in publicaties van diezelfde stichting nog altijd omschreven als een staat 'die actief vormgeeft aan de randvoorwaarden van een zuivere markt.'²⁵

De centrale stelling van *Neo-liberalisme: een politieke fictie* – dat het neoliberalisme geen hedendaags verschijnsel is – blijkt dus ongefundeerd. De neoliberale filosofie, waarvan de onderscheidende kwaliteit is dat zij het als de voornaamste taak van de overheid beschouwt om de voorwaarden voor marktwerking te schepping, wordt in ons land al ruim tachtig jaar vertegenwoordigd door de VVD en is, gezien het electorale succes van deze partij het afgelopen decennium, invloedrijker dan ooit.

Neoliberalisme en linkse kritiek

Volgens Mirowski is het ten tonele verschijnen van hardnekkige ontkenners van het bestaan van deze of gene ideologie doorgaans een teken dat die ideologie juist bij hen welig tiert. Het is dan ook geen toeval dat in ons land de meest hardnekkige ontkenners van het neoliberalisme stuk voor stuk gelieerd zijn aan de VVD of aan de Teldersstichting. Dit wil uiter-

aard niet zeggen dat de VVD de enige politieke partij is die er een neoliberale politieke filosofie op nahoudt (of na heeft gehouden), temeer daar enkele aspecten van het neoliberale gedachtegoed zich in de jaren tachtig in hoog tempo door het Nederlandse politieke landschap verspreidde.²⁶ Het impliceert echter wel dat de VVD als enige partij nagenoeg volledig op de neoliberale filosofie is gestoeld.

Dit verklaart waarom de VVD het meeste baat heeft bij het optrekken van een rookgordijn omtrent het neoliberalisme. Immers, middels dat rookgordijn kan zij zich distantiëren van de neoliberale ideologie, die vandaag de dag (volledig terecht) te boek staat als de drijvende kracht achter de Chileense coup van 1973, de vernietiging van de westerse verzorgingsstaat, de autoritaire afhandeling van de Griekse schulden crisis en talloze vergelijkbare sociale catastrofes.

Om beter te begrijpen hoe deze zelfde ideologie de hedendaagse Nederlandse politiek in haar grip heeft, zou links Nederland zich moeten richten op het formuleren van een coherent begrip van een rigoureuze kritiek op het neoliberalisme. Doordat de linkse kritiek tot op heden overwegend zwak is geweest en nog altijd een rigoureuze historisch begrip van het neoliberale denken ontbeert, is het voor de VVD makkelijk gebleken de eigen wortels te verbergen. Zolang er aan een dergelijk begrip gebrek is zal het eenvoudig zijn voor de VVD om zichzelf als een ideologisch neutrale partij voor te doen; gelijk een kameleon tegen een groene achtergrond.

Noten

- 1 Mirowski, P. (2013), *Never Let a Serious Crisis Go to Waste: How Neoliberalism Survived the Financial Meltdown*, Londen: Verso, p. 27.
- 2 Zie bijvoorbeeld Bolkestein, F. (2009), 'De ware liberaal is een realist', *Trouw*, 17 maart, <https://www.nrc.nl/nieuws/2009/03/17/de-ware-liberaal-is-een-realist-11699053-a345821>.
- 3 Van Schie, P. (2013), 'Neoliberale nachtmerrie... ontwaakt!', *S&D*/2013-6, pp. 72-78; Dupuis, H. & P. van Schie (2013), *Liberalie Spiegel. Reflecties op zestien veelgehoorde vooroordelen over het liberalisme en de VLF*, 's-Gravenhage: Teldersstichting, p. 43; Van Schie, P. (2014), 'Neoliberalisme is een nonsenswoord', *Trouw*, 8 september, <https://www.trouw.nl/home/neoliberalisme-is-een-nonsenswoord-aebda1cof>; Van Schie, P. & P.

Lars Cornelissen *De VVD: neoliberal tot in de vezels*

- Kalma (2014), 'Het neoliberalisme is een links spookbeeld', *de Volkskrant*, 1 maart, www.volkskrant.nl/archief/het-neoliberalisme-is-een-links-spoekbeeld~a3605532/.
- 4 Van de Haar, E. (2012), 'Het neoliberale fantoom', *De groene Amsterdammer*, nummer 7 (februari), <https://www.groene.nl/artikel/het-neoliberale-fantoom>.
  - 5 Zie bijv. Marijnissen, J. (2003), *Nieuw optimisme*, Soesterberg: Aspekt; Ankersmit, F. (2009) 'Het neoliberalisme is niet liberaal', *Filosofie.nl*, 17 maart, <https://www.filosofie.nl/nl/nieuws/12424/het-neoliberalisme-is-niet-liberaal.html>.
  - 6 Van Schie, 2013, p. 73. Voor de reacties, zie S&D/2014-1. De bijdragen waren van Thomas von der Dunk, Paul Kalma, Arjan Vliegthart en Naomi Woltring.
  - 7 Van Hees, M., P. van Schie & M. van de Velde (2014) *Neoliberalisme. Een politieke fictie*, Amsterdam: Boom.
  - 8 Ibidem, p. 8.
  - 9 Oudenampsen, M. (2014), 'Mistvorming rond het neoliberalisme', www.wbs.nl/opinie/all/twist-over-het-neoliberalisme.
  - 10 Voor overtuigende historische portretten van het neoliberalisme, zie o.a. Audier, S. (2012), *Néo-libéralisme(s): Une archéologie intellectuelle*, Parijs: Grasset; Foucault, M. (2004), *Naissance de la biopolitique. Cours au Collège de France, 1978-1979*, Parijs: Seuil; Gallimard; Mirowski, P. & D. Plehwe (red.) (2009), *The Road from Mont Pèlerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective*, Cambridge: Harvard University Press; Peck, J. (2010), *Constructions of Neoliberal Reason*, Oxford: Oxford University Press. Goede historische studies van het neoliberalisme door Nederlandse auteurs zijn helaas schaars. Zie o.a. Zijlstra, J. (1956) *Economische orde en economische politiek*, Leiden: H.E. Stenfert Kroese; Meijer, G. (1988) *Het neoliberalisme. Neoliberalen over economische orde en economische theorie*, Assen & Maastricht: Van Gorcum; Woltring, N. (2012) 'De erfenis van het neoliberalisme', S&D/2012-6, pp. 7-15; Woltring, N. (2014), 'Neoliberalisme in drie bedrijven', S&D/2014-1, pp. 36-42.
  - 11 Voor een gedetailleerde discussie van de verschillen tussen de diverse substromingen die het neoliberalisme rijk is, zie o.a. Audier, 2012.
  - 12 Zie in het bijzonder Mirowski & Plehwe (red.), 2009.
  - 13 Ik heb hier helaas niet de ruimte om in te gaan op de rol die koloniale politiek speelde in de oprichting van de VVD. Voor meer informatie over het ontstaan van de VVD en de rol die hierin gespeeld werd door de Indonesische onafhankelijkheidsopvolger zie bijvoorbeeld Vermeulen, A. (2013), *De liberale opmars. 65 jaar VVD in de Tweede Kamer*, Amsterdam: Boom.
  - 14 Dit program is online te vinden: irs.ub.rug.nl/dbi/4c3f013a03ee7.
  - 15 Zie ook Oud, P.J. (1958), 'Modern staatkundig liberalisme,' in: P.J. Oud, N.E.H. van Esveld, J. Alers, J.P. van Mullem & H. van Riel, *Enige aspecten van het moderne liberalisme*, Leiden: H.E. Stenfert Kroese, pp. 1-20. In dit artikel ontwikkelt Oud eveneens een kritiek op het klassieke liberalisme en spreekt hij op dezelfde manier over de rol van de overheid en over de aard van diens ingrijpen.
  - 16 Oud, P. (1952), 'Openingsrede voor jaarlijkse algemene vergadering VVD,' *Vrijheid en democratie*, no. 208, p. 6.
  - 17 Alers, J. (1958), 'Modern economisch liberalisme,' in: Oud et al., *Enige aspecten van het moderne liberalisme*, pp. 44-63, p. 50.
  - 18 Groenveld, K. & A.A.M. Kinneking (1985) *Liberalisme en politieke economie*, 's-Gravenhage: TeldersStichting, p. v.
  - 19 Ibidem, p. 70.
  - 20 Ibidem, p. 90.
  - 21 Ibidem, p. 95.
  - 22 Kinneking, A.A.M. (1988) *Liberalisme: Een speurtocht naar de filosofische grondslagen*, 's-Gravenhage: TeldersStichting, p. 28.
  - 23 Rutte, M. (2007), 'Politiek van wantrouwen', *Elsevier* (11 augustus), pp. 26-27, p. 27.
  - 24 Zie bijvoorbeeld de bijdragen in Van de Velde, M. (red.) (2004), *Marktmeesters: Portretten van vooraanstaande liberale economen*, Amsterdam & Den Haag: Boom & Teldersstichting. Zie ook Van Hees, M., F. de Beaufort, B. de Bruin, P. van Schie & M. Wissenburg (2014), *Liberale verantwoordelijkheid: Individuele, economische en democratische plichten*, Den Haag: TeldersStichting, hoofdstukken 4 en 5.
  - 25 Wissenburg, M. (2011), *Eerlijk is eerlijk: Wat een liberaal van de staat mag verwachten en van zichzelf moet vergen*, Den Haag: Teldersstichting, p. 34. Zie ook Van Hees et al. (2014), pp. 10-11 en *passim*.
  - 26 Zie bijvoorbeeld Woltring (2012) en Kalma, P. (2014), 'Het neoliberalisme voor coalitiepartners verklaard', S&D/2014-1, pp. 14-22 over de neoliberale invloeden op de PvdA.

PVDA, HOE VERDER?

(3)

In de reeks 'PvdA, hoe verder?' schreven Philip van Praag, Cees Aarts en Sarah de Lange over positie van de PvdA tussen de andere partijen, over de wensen van de mogelijke achterban, en de mate waarin die verscheurd wordt door de wensen een degelijke verzorgingsstaat te hebben, mee te bewegen met de wereldeconomie en cultureel verdraagzaam te zijn.

Ruud Koole liet zien dat er niks mis mee te streven naar gezelligheid, maar dat kiezers er meer om geven wanneer je je beloften waarmaakt. Paul Kalma hield een pleidooi voor de sociale markteconomie, en Marijke Linthorst pleitte tegen de economisering. Wim Meijer en Margrieth van Lith brachten daarop de kern van de PvdA nog eens in beeld: arbeid, en niet veel meer dan dat. In dit nummer komen de reacties uit andere partijen - van de VVD en van Groenlinks, om precies te zijn. Dat zijn altijd dubbelzinnige adviezen, maar zolang je weet wie de afzender is, toch instructief genoeg.

Vrees het volk niet: een welgemeend advies van een liberaal aan de PvdA

Terwijl de sociaal-democratie vroeger opkwam voor de gewone man en vrouw, doet zij wat gewone mensen beweegt nu af als 'onwelriekend populisme'. Dat is haar duur komen te staan bij de laatste parlementsverkiezingen.

PATRICK VAN SCHIE

Patrick van Schie is directeur van de Teldersstichting, het onafhankelijk wetenschappelijk bureau ten behoeve van het liberalisme gelieerd aan de VVD, en tweewekelijks columnist voor Trouw.

Wat kan de PvdA van de VVD uit pakweg de laatste kwart eeuw leren voor wat betreft het omgaan met een verkiezingsnederlaag? Helaas, op dat gebied is de VVD een slechte leermeester. Niet omdat wij liberalen minder (zware) verkiezingsnederlagen hebben geleden dan de PvdA. Nee, de VVD is gewoonweg niet goed in het bedrijven van introspectie op zo'n moment.

Na de zwaarste nederlaag die de VVD in haar geschiedenis heeft geleden, de dreun van 38 Kamerzetels naar 24 in 2002, verzuumde de partij een analyse te maken. Vier jaar later, nadat zij van 28 op 22 Kamerzetels terugviel, werd er wel een evaluatiecommissie ingesteld. Deze commissie onder leiding van oud-minister Sybilla Dekker schoof de schuld van de nederlaag vrijwel geheel op de (vermeende) 'verdeeldheid' in de partij. Elk van de leiding afwijkend geluid zou volgens haar schadelijk zijn geweest. Analyse lag hier niet aan ten grondslag; men had slechts her en der in de partij

zulke klachten opgevestigd. De oproep van de commissie-Dekker tot meer discipline gaf dan ook slechts weer waar tegenwoordig elk partijbestuur (helaas) van droomt: *Ordnung muss sein*. Maar dit is eerder de oorzaak van dan het medicijn tegen de gegroeide irrelevantie van politieke partijen. Indien partijen waarin veel discipline heerst geen verkiezingsnederlagen zouden lijden, konden we op verkiezingsdagen niet alleen zien dat alle partijen verklaren te hebben gewonnen maar zou dit door de cijfers worden ondersteund. Iedereen winnaar, dat is natuurlijk onmogelijk.

O ja, en dan is er natuurlijk nog het meest recente zetelverlies van de VVD: 8 zetels minder in 2017 vergeleken met 2012. Ook hier heeft de VVD geen onderzoek naar ingesteld. Terecht, naar mijn mening. Zowel VVD als PvdA reikte in 2012 door de tweestrijd behoorlijk ver tot boven haar 'eigenlijke' omvang. Die aanzuigende werking bleef in 2017 uit. Met het resultaat van 33 zetels zat de VVD ditmaal keu-

Patrick van Schie *Vrees het volk niet: een welgemeend advies van een liberaal aan de PvdA*

rig net iets boven de uitslag van 2010, toen het er 31 waren. Indien de PvdA afgelopen maart niet meer dan 8 zetels verlies zou hebben geleden, dus op 30 zetels zou zijn teruggevallen, had ik haar geadviseerd: bespaar je de kwelling van zelfanalyse en wees gewoon blij met wat je hebt overgehouden.

Geen enkele partij in ons land heeft meer aan analyse van haar nederlagen gedaan dan de PvdA. Ik bewonder die partij erom, ook al krijgt het soms trekjes van masochisme. Tot een structureel betere positie onder de kiezers heeft de boekenplank aan opeenvolgende rapporten intussen niet geleid. Zeker, de rapporten bevatten allerlei nuttige wenken. Maar het komt natuurlijk op de toepassing aan. En in elke partij, niet alleen de PvdA, laat de leiding zich in de praktijk veelal liever omringen met ja-knikkers dan met criticasters. Alle fraaie woorden over openheid en luisteren naar de kiezers ten spijt, valt er vaak veel *groupthink* in een zich steeds meer verengend kringetje waar te nemen.

Toch winnen sommige partijen terwijl andere verliezen. En op de lange electorale termijn bezien vergaat het de sociaal-democraten slecht. Niet enkel in Nederland; het is een Europees fenomeen. Een al decennialang veel gehoorde verklaring is dat de sociologische basis van sociaal-democraten is verdwenen: er is geen traditionele arbeidersklasse meer. Mij overtuigt deze verklaring niet. Op een paar mini-zuiltjes na – rond de SGP, de CU en een kern aan SP-gelovigen – kan geen enkele politieke partij meer op een vaste achterban rekenen, althans niet op een die meer dan een paar (hooguit acht) Kamerzetels bedraagt. Alle partijen zullen keer op keer om de extra zetels moeten strijden. Toeval speelt daar soms een rol, of een hype (zoals GroenLinks bij de meest recente verkiezingen wist te creëren rond de 'Jessias') maar het belangrijkste kenmerk dáárvan is dat deze altijd van korte duur zal blijken te zijn.

Echte kracht komt toch van een inhoudelijke herkenbare boodschap waarmee een partij

zich weet te onderscheiden. Dat inhoud er nauwelijks meer toe doet, ben ik dan ook met Simon Otjes (van GroenLinks) hardgrondig oneens. Een partij zal in een veld van toegenomen concurrentie juist kiezers moeten trekken met een geloofwaardige eigen boodschap. De kern van waar een partij voor behoort te staan, mag in geen geval worden verwaarloosd. Dat is de les die de VVD-commissie die er nooit is geweest, in 2002, uit de wanprestatie van Hans Dijkstal had behoren te trekken. Vlak voor die verkiezingen bleek uit een opdracht van *de Volkskrant* verricht onderzoek dat de kiezers nog slechts één ding met de VVD associeerden: de financiële degelijkheid van minister van Financiën Gerrit Zalm. De hele verdere inhoudelijke nalatenschap van Bolkestein had Dijkstal weten te verkwanselen. Hij dacht nieuwe kiezers aan de linkerkant van de VVD te vinden, maar zag niet dat hij daardoor een groot deel van de traditioneel naar zijn partij neigende achterban van zich vervreemde.

Er mag dan geen traditionele arbeidersklasse meer zijn, er is wel degelijk een groot segment aan kiezers dat de vertrouwde PvdA-boodschap aantrekkelijk vindt, te weten dat 'eerlijk delen' moet worden vertaald als 'meer nivelleren'. Verkeerde politiek natuurlijk, merk ik als liberaal op, maar wel een waar een aanzienlijke markt voor is te vinden. En wat je Diederik Samsom ook kunt verwijten, dat meer nivelleren heeft hij de afgelopen kabinetsperiode voor elkaar gekregen. Waarom ging het dan toch mis voor de PvdA?

Samsoms eigen analyse luidt dat PvdA'ers veel meer dan VVD'ers ontevreden types zijn. In plaats van te vieren wat is binnengehaald, blijven ze zaniken over wat ze niet hebben weten te bereiken. Wie ben ik om Samsom op dit punt tegen te spreken? Maar het is niet de hele verklaring voor de verkiezingsnederlaag, laat staan voor het gegeven dat de sociaal-democratie zich structureel in een crisis bevindt.

Volgens mij blijft een restant aan marxisme de PvdA in de weg zitten. Te weten de neiging

---

Patrick van Schie *Vrees het volk niet: een welgemeend advies van een liberaal aan de PvdA*

om alle verklaringen voor maatschappelijke fenomenen in de sociaaleconomische onderbouw te zoeken. Terrorisme door fanatieke moslims bedreven; sociaal-democraten zoeken de oorzaak in armoede. Ook al wijst onderzoek uit dat veel van deze terroristen uit een (in materieel opzicht) rijk milieu komen. Zo zou ik nog wel even kunnen doorgaan. Het punt is dat de sociaal-democratie een blinde vlek heeft voor de culturele factor. Of, om het wat preciezer te beschrijven: voor wat mensen ten diepste beweegt. U leest het vast niet voor het eerst: sociaal-democraten houden van de mensheid maar zien de mensen niet staan.

Het is zelfs nog een graadje erger. Ooit kwam de sociaal-democratie op voor de gewone man en vrouw. Op het overdrevene af; het arbeidersleven werd verheerlijkt. Haalden 'burgerlijke' politici soms hun neus op voor het ongepolijste, dan bleek hieruit hun elitaire en anti-democratische aard. Inmiddels zijn de rollen omgekeerd. Wat gewone mensen beweegt, en wat zij vinden, wordt als onwelriekend 'populisme' afgeserveerd. De PvdA be-

ziet haar eigen potentiële kiezers maar al te vaak met afkeer en minachting. Zij staat daarin niet alleen; D66 en GroenLinks steken haar daarbij naar de kroon. Maar dat zijn partijen die het niet van de gewone man en vrouw hoeven te hebben. De PvdA kan zich daarentegen geen hautain gedrag veroorloven.

De kiezers zijn ook zo gek nog niet. Zij hebben er een fijne neus voor hoe partijen over hen denken. Zij voelen het als zij niet serieus worden genomen, wanneer er op hen wordt neergekeken. De sociaal-democratie is verworpen van een stroming die de stem van het volk wilde doen klinken tot een die het volkse vrees. Aan de overzijde van de Atlantische Oceaan heeft een linkse politica dit in één woord weten te vatten: *deplorables*.

Wil de sociaal-democratie herrijzen dan dient zij de huiver voor de stem van het volk van zich af te schudden. Dat is misschien lastig voor een partij die steeds meer is gaan bestaan uit bestuurders. Maar wat is het bestaansrecht van een PvdA die zich van de 'gewone' man of vrouw heeft afgekeerd?

De wederopstanding van GroenLinks

In 2012 had de PvdA haar zaakjes goed op orde, en GroenLinks niet. In 2017 waren de rollen omgedraaid. Niet alleen de inhoud doet ertoe bij verkiezingen, maar zeker ook de vorm, en onderschat ook de rol van toevalligheden niet.

SIMON OTJES

Simon Otjes zette zijn werk als onderzoeker bij de Rijksuniversiteit Groningen tijdelijk op een laag pitje om tijdens de verkiezingscampagne van 2017 als beleidsmedewerker, kiezersonderzoeker en secretaris van de programmacommissie voor GroenLinks te werken. Hij schrijft dit artikel op persoonlijke titel

In 2012 haalde GroenLinks de slechtste verkiezingsuitslag in haar geschiedenis: 2,3% van de stemmen. Dankzij een lijstverbinding met grote broers PvdA en de SP werden dit 4 zetels. Vijf jaar later haalde GroenLinks het beste verkiezingsresultaat uit de geschiedenis: 9,1% van de stemmen, 14 zetels. Daarmee is GroenLinks de grootste partij op links. Wat is erin de tussentijd gebeurd?

Zoals alle partijen na een verkiezingsverlies doen, werd er in 2012 een evaluatiecommissie ingesteld door het partijbestuur. Deze stond onder leiding van oud-Europarlementariër Nel van Dijk. De diagnose van de verkiezingsuitslag was mede gebaseerd op kiezersonderzoek dat ik voor de commissie heb uitgevoerd (Van Dijk e.a. 2013). In dit onderzoek stonden vijf conclusies centraal (Otjes 2013). De belangrijkste conclusie was dat kiezers steeds meer tussen partijen wisselen. De uitslag maakte duidelijk wat politicologen al een tijd stellen: partijen hebben geen vaste achterban meer. Zoals Kees Aarts (2017, p.37) stelt: 'Nederlandse kiezers (...) [zijn] echt gaan kiezen, in plaats

van de partij trouw te blijven waar ze volgens hun sociale achtergrond bij horen.'

De stelling dat partijen een vaste achterban hebben of dat resultaten uit het verleden een goede voorspelling zijn voor toekomstige resultaten, is voorbij. Voor GroenLinks – een partij met hoger opgeleide, kritische kiezers – geldt dat van verkiezing tot verkiezing maar ongeveer de helft van de kiezers loyaal blijft. Uit onderzoek van Tom van der Meer en collega's blijkt dat kiezers wel binnen bepaalde blokken blijven. Voor linkse kiezers is er een links blok.

Ter illustratie: in 2010 haalde de centrum-linkse partijen (PvdA, GroenLinks, SP, D66 en de PvdD) 68 zetels. In 2012 waren dat er 71. Ondanks de grote wisselingen in de uitslag tussen partijen, was de uitslag van de blokken relatief stabiel. Overigens ook in 2017 zien we dit terug. De vijf centrum-linkse partijen samen met DENK gingen van 71 zetels terug naar 64. Zoals De Lange (2017) laat zien, hebben met name andere linkse partijen voordeel gehad van de implosie van de PvdA.

Simon Otjes *De wederopstanding van GroenLinks*

GroenLinks leerde de les dat partijen geen vast electoraat meer hebben op een harde manier toen de kiezers die iedere verkiezing in grote getalen tussen GroenLinks en de PvdA heen en weer gingen, in 2012 maar één richting gingen: weg van GroenLinks en naar de PvdA. De belangrijkste reden dat mensen in 2012 niet op GroenLinks stemden, had niets te maken met de inhoud maar met de interne onrust. De chaotisch verlopen lijsttrekkersstrijd tussen de zittende fractievoorzitter Jolande Sap en haar uitdager Tofik Dibi had de partij veel schade aangedaan. Bovendien oefende de PvdA een enorme aantrekkingskracht op potentiële GroenLinks-kiezers uit omdat Samsom in een strijd om het Torentje verwikkeld was met de Rutte.

Pas na deze factoren, die met name te maken hebben met het vertrouwen in GroenLinks, kwamen inhoudelijke overwegingen. In de eerste plaats vonden voormalige GroenLinks-kiezers de koers van GroenLinks onvoldoende herkenbaar en te pragmatisch, zeker waar het sociaaleconomische onderwerpen betrof. In *Vrijheid eerlijk delen* (2005) had Femke Halsema samen met Ineke van Gent een nieuwe sociaaleconomische agenda voor GroenLinks geïntroduceerd. Van al die voorstellen waren met name het versoepelen van het ontslagrecht of het verkorten van de WW opvallend omdat GroenLinks zich hiermee dichterbij de VVD en D66 positioneerde dan in de buurt van de SP. Later omarmde GroenLinks ook het verhogen van de AOW-leeftijd en verhogen van eigen betalingen in de zorg, waarmee ze zich op hetzelfde 'hervormingsgezinde' speelveld begaf. Daarnaast was de steun van GroenLinks aan de politiemissie in Kunduz, Afghanistan, een punt van ergernis voor mensen die geen GroenLinks meer stemden. Het enige onderwerp waar GroenLinks wel herkend werd, was het klimaat.

Toen Jolande Sap één maand na de verkiezingen de Tweede Kamer verliet, was de ruimte vrij om de partij opnieuw op te bouwen. De eerste twee jaar gebeurde dit onder het leider-

schap van Bram van Ojik als fractievoorzitter, Rik Grashoff als partijvoorzitter, en Wijnand Duyvendak als campagneleider. De belangrijkste inzet was om het vertrouwen in GroenLinks te vergroten. Lang bleven associaties met de chaotische leiderschapsverkiezing, het rommelige vertrek van Sap aan de partij kleven.

Ondertussen werden er partijbrede discussies georganiseerd rondom de inhoudelijke thema's die een splijtzwam waren geweest: militaire interventies en de toekomst van de verzorgingsstaat. In de partijbrede discussie over militaire interventies werden de principes die GroenLinks al jarenlang hanteerde over de inzet van militaire middelen vastgelegd (Van Ree 2014). De discussie over sociaaleconomische onderwerpen begon in 2013 toen Bram van Ojik (2013) een essay uitbracht over de werk en inkomen. Van Ojik (2013, p.33) schreef hierin dat hij in een tijd van groeiende werkeloosheid '[...] een verschraving van de WW-duur niet voor [zijn] rekening [kon] nemen. [...] Hetzelfde geldt voor het ontslagrecht. Werknemers hebben nu behoefte aan rust en duidelijkheid.' Met het oog op de veranderde sociaaleconomische werkelijkheid, koos GroenLinks voor een meer traditionele linkse koers. Dit werd bevestigd met een tweede partijbrede discussie over de arbeidsmarkt (Lohfink 2015).

Ondertussen profileerden ook andere Tweede Kamerleden, in het bijzonder Jesse Klaver, zich op sociaaleconomische onderwerpen. Hij haalde de stereconoom Thomas Piketty naar de Tweede Kamer en zette vermogensongelijkheid en belastingontwijking op de agenda van de Tweede Kamer. Hij pleitte voor 'nieuwe nivelleringspolitiek' (Klaver 2014). In mei 2015 werd Klaver partijleider. Hij koos voor een scherp sociaaleconomisch profiel door zich af te zetten tegen het economisme (Klaver 2015). Met Klaver had GroenLinks bovendien een leider die de branie had om het leiderschap op links op te eisen.

Hiermee had GroenLinks aan de belangrijkste voorwaarden voldaan om bij de ver-

Simon Otjes *De wederopstanding van GroenLinks*

kiezingen kiezers te overtuigen om op GroenLinks te stemmen. Het beeld van de partij in chaos was vervangen door het beeld van een idealistische partij met een jonge ambitieuze leider. De onduidelijke hervormingsgezinde koers werd vervangen door een herkenbaar linkse koers. GroenLinks was in de ogen van kiezers meer dan alleen een groene partij. Het is ook de partij die vooroploopt waar het gaat om eerlijk delen. Wijnand Duyvendak en Sybren Kooistra zetten een ijzersterke campagneorganisatie op, met als doel om de verkiezingen te winnen. Een vernieuwende campagne op sociale media zorgde ervoor dat ook de jonge kiezers die niet meer de traditionele media volgen, de boodschap van GroenLinks binnen kregen. Het was nu zelfs Klaver die zich als kandidaat-premier van links positioneerde.

Het resultaat was 10 zetels winst, een ongekende uitslag voor GroenLinks. Voor sommige analisten viel de uitslag van GroenLinks zelfs wat tegen, gegeven de enorme terugval van de PvdA. De belangrijkste reden hiervoor is dat GroenLinks een zeer uitgesproken progressief profiel heeft op de zogenaamde nieuwe culturele vraagstukken als islam, de integratie van migranten, immigratie, Europese integratie en veiligheid. Hiermee is GroenLinks voor een groot deel van electoraat, ook van voormalige PvdA-stemmers, geen optie (De Lange 2017, Otjes & Krouwel 2015). Een sterk inhoudelijke profiel kan een partij ook zeer beperken in welke kiezersgroepen zij kan aanspreken, zeker als

de partij op deze thema's tegen de maatschappelijke stroom in zwemt.

Welke lessen kan de Partij van de Arbeid leren van GroenLinks? Ten eerste, het besef dat geen enkele (seculiere) partij in Nederland een vast electoraat heeft die altijd op haar stemt. Dat betekent dat iedere partij bij iedere verkiezing haar best moet doen kiezers op haar te laten stemmen. Verkiezingsuitslagen zullen steeds volatieler worden: partijen kunnen in korte tijd groot groeien (zoals de PvdA in 2012 en GroenLinks in 2017) en hard vallen zoals (GroenLinks in 2012 en de PvdA in 2017).

Ten tweede, dat de redenen waarom mensen uiteindelijk wel of niet een partij stemmen niet in de eerste plaats gaat om inhoud. In de keuze tussen GroenLinks en de PvdA, bijvoorbeeld, die programmatisch dicht bij elkaar staan, spelen inhoudelijke overwegingen maar beperkt een rol: GroenLinks verloor in 2012 in de eerste plaats vanwege een chaotisch verlopen lijsttrekkersstrijd en vanwege de aantrekkingskracht van de PvdA als potentiële regeringspartij. Abstracter gesteld: of een partij sterk genoeg is om verantwoordelijkheid te dragen en hoe een partij met in hen gestelde vertrouwen omgaat, zijn des te belangrijker. Om wisselingen van kiezers tussen partijen te verklaren, speelt inhoud een minder grote rol; immers kiezers wisselen tussen partijen die inhoudelijk dichtbij elkaar staan. De opdracht voor de PvdA is om dat vertrouwen te herwinnen en zich vanuit dat opzicht te herbezinnen op haar koers.

Literatuur

- De Lange, S. (2017), 'Waarom oude witte mannen niet genoeg zijn en een volksbeweging nodig is, in: *S&D* 2017/2.
- Halsema, F. & I. Van Gent (2005), *Vrijheid Eerlijk Delen. Vrijzinnige voorstellen voor sociale politiek*, Den Haag: GroenLinks.
- Klaver, J. (2014), *Nieuwe Nivelleringspolitiek*, Den Haag: GroenLinks.
- Klaver, J. (2015), *De Mythe van Economisme. Pleidooi voor nieuw idealisme*, Amsterdam: Bezige Bij.
- Lohfink, A. (red.) (2015), *Werken in de 21^e eeuw. Partijbrede Discussie GroenLinks*, voorjaar 2015, Utrecht: GroenLinks.
- Otjes, S. (2013), 'Van 10 naar 4. De redenen voor het verlies van GroenLinks in 2012', Appendix van evaluatierapport *Terug naar de Toekomst*. Utrecht: GroenLinks.
- Otjes, S. (2015), 'Hervormen en Herverdelen. Is de links-rechtslijn de enige conflictlijn op het sociaaleconomisch terrein?', *Res Publica*, 57(2)

Simon Otjes *De wederopstanding van GroenLinks*

Otjes, S. & A. Krouwel (2015), 'Two shades of Green? The electorates of GreenLeft and the Party for the Animals', *Environmental Politics* 24(6).

Van der Meer, E. van Elsas, R. Lubbe & W. van der Brug, 'Kieskeurige kiezers: een onderzoek

naar de veranderlijkheid van Nederlandse kiezers, 2006-2010'.

Van Dijk, N. en anderen (2013), *Terug naar de Toekomst*,

Utrecht: GroenLinks.

Van Ree, T. (red.) (2014), *Vrede, daar blijfje aan werken. Groen-*

Links en militaire interventies. Partijbrede discussie 2014,

Utrecht: GroenLinks.

Van Ojik, B. (2013), *Kiezen om te delen. Een verzorgingsstaat die werkt*, Den Haag: GroenLinks.

Neem maar meer stelling tegen de gemakzucht

Wim Meijer en Margrieth van Lith schreven in het vorige nummer over de politieke positie van de PvdA. Ton Elias was tot voor kort Kamerlid voor de VVD en liep als ‘partijwatcher’ regelmatig de congressen en bijeenkomsten van de PvdA af. Meijer en Elias liepen recent elkaar tegen het lijf en dat gaf Elias een reactie in.

TON ELIAS

Oud-Tweede Kamerlid voor de VVD

Beste Wim,

Ik heb jullie stuk nu volledig gelezen. Ik ben het eens met jullie keuze voor arbeid als hoofdthema. En inderdaad: niet voor niets heet jullie club zo. Maar wat ik werkelijk zeer node mis, is wat in je boek (dat ik inmiddels ook van kaft tot kaft las; goed geschreven en boeiend voor de liefhebber) wél stevig tot uitdrukking komt: dat het gepamper en het etatisme juist rondom de factor arbeid in ons land zo onheus is opgeklopt. Jouw rede van 1981 was in feite één grote schreeuw om aandacht voor het gegeven dat de verzorgingsstaat mensen behoort te activeren die tussen wal en schip dreigen te vallen, niet om hen afhankelijk op de bank te zetten. Ik ben dat, als overtuigd liberaal, zeer met je eens, juist omdat je dan mentaal maatschappelijk draagvlak voor uitkeringen behoudt én ze blijven betaalbaar, dus beter te verdedigen. Zodat wie écht in de problemen zit werkelijk van staatswege geholpen kan worden. Zij het wel ten minste 10% onder het minimumloon (dat desnoods

omhoog moet), om de prikkel erin te houden om toch werk te blijven zoeken.

Want dat je met uitkeringen en toeslagen stukken beter af kunt zijn, dan iemand die netjes werkt, is een grote schande, waar juist een partij die arbeid (weer) centraal stelt, hardop het debat over zou moeten willen aanvoeren. Maar ik zie het de PvdA niet doen, vroeger niet en nu niet. Je zag het scherp in 1981, maar er is niets mee gebeurd. Omineus vond ik het dat na Rutte I onder Rutte II de nou net in 2010 ingevoerde WAO-herkeuringen voor 45- tot 50-jarigen in 2012 onder druk van de PvdA weer werden afgeschaft. Onder het mom dat dit sociaal zou zijn. Terwijl het dat nou juist níet is: je schrijft een hele groep in één keer af.

Tegen deze vorm van quasi-linkse gemakzucht had jullie stuk meer stelling kunnen nemen – zeker in het licht van het feit dat je nota bene zo ongeveer de eerste was om tegen deze on-Dreesiaanse en er bij de PvdA op enig moment ondoordacht ingeslopen gewoonte te waarschuwen. Verder vind ik het onjuist hoe je ondernemers ervan beticht louter op flexibiliteit

Ton Elias *Neem maar meer stelling tegen de gemakzucht*

in de arbeidsverhoudingen uit te zijn. Dat was een jaar of tien geleden zo, heb ik het gevoel. Maar anno 2017, enigszins analoog aan hun omarming van duurzaam produceren ('dat moet toch een keer, dus laten we die drol nou maar doorslikken en geef ons heldere normen waar we vijftien jaar lang mee uit de voeten kunnen') is volgens mij het werkgeversadagium ter zake inmiddels: 'Wanneer ik - te toetsen door de rechter - iemand kan ontslaan om redenen van aantoonbaar disfunctioneren of aantoonbaar noodzakelijk reorganiseren, zonder waanzinnige vergoedingen of anomalieën als twaalf jaar ziektedoorbetaling na drie maanden dienstverband, dan ben ik best bereid mensen weer een normale baan aan te bieden.'

Ik ben er oprecht van overtuigd dat ook vanuit een verstandige PvdA-optiek het taboe zou moeten worden geslecht dat werkgevers over de hele linie niet deugen. Zelfs de SP heeft redelijk succesvol met het MKB als banenmotor geflirt. Het zou in lijn zijn met je pleidooi om weer een sterker accent op arbeid te leggen. Het verdedigen van rechten van werklozen is één ding, het aantoonbaar creëren van nieuwe banen en dus werkgelegenheid is een ander ding - en dat laatste is voor de bulk van weggelopen PvdA-stemmers toch echt nog steeds van groot belang. Ten slotte mis ik aandacht voor de doorgeslagen interne cultuur van je club. Je hebt het wel over die cultuur, maar benoemt het probleem, althans zoals ik het als aanwezige op vele partijbijeenkomsten waarnam, onvoldoende specifiek.

Zozeer er bij de VVD te weinig echte inspraak bij de leden ligt, zozeer is dat bij jullie naar een te grote mate van zeggenschap doorgeslagen. Ik hoef slechts de naam Sander Terphuis te noemen en je begrijpt wel wat ik bedoel. In een dubbelinterview uit maart jl. met Roos Vermeij in de Volkskrant zei ik er ook iets over: potentiële PvdA-kiezers zitten totaal niet te wachten op de genderneutrale toiletten die het ons-kent-ons-partijkader bij actuele motie via de Tweede Kamerfractie (die weer te braaf naar deze politieke hobbyisten luistert) af weet te dwingen.

Een belangrijke reden waarom veel mensen niet op de PvdA stemden is dat ze - juist door dit soort door de media nog uitvergroete nonsens-dingen - vinden: die PvdA is een beetje van lotje getikt geworden. De mensen die er in jullie club toe doen kijken met een mengeling van ergernis en vertedering naar die stoet van linnen tasjes achter de inspraakmicrofoon, maar beseffen onvoldoende dat dát het beeld van de club is dat bij de doorsnee-Nederlander beklijft.

Uiteraard is een deel van de verklaring voor jullie beroerde verkiezingsuitslag het feit dat vroegere PvdA-stemmers vonden dat jullie aan de leiband van de VVD zouden hebben gelopen. Maar althans een deel van de verklaring dáarvoor zie ik, onderliggend, als partijcultureel bepaald. Als je aan de ene kant iedere overwinning vanzelfsprekend vindt, omdat het nou eenmaal linkse politiek is (bijvoorbeeld het als nog niet strafbaar stellen van illegaliteit, waar veel VVD-ers echt zwaar aan tilden dat het wel gebeuren zou) en die gewonnen punten niet luid uitvent, terwijl anderzijds partijtjagers en beroepsvergaders bij ieder punt dat je verliest moord en brand schreeuwen dat de PvdA bezig is VVD-beleid uit te voeren en daar veel media-aandacht voor krijgen, ja, dan gaat een deel van het electoraat ook echt denken dat dit de waarheid is.

Ik vind, het slagveld overziende: Asscher zou alle analyses van de afgelopen 25 jaar bij elkaar moeten vegen en een twintigpuntenplan moeten maken, voor Kerst, mede ingegeven door jullie S&D-verhaal. En moeten zeggen: 'Zó gaan we het de volgende tien jaar doen en anders zoekt u maar een ander. De tijd van inventariseren en navelstaren is voorbij.' Zowel intern als extern zou er volgens mij een zucht van verlichting klinken. Een beetje zoals na Lubbers in 1982: en nou eindelijk niet meer ouwehoeren, maar aanpakken. Nou ja, ik heb er in ieder geval weer eens even over nagedacht. En ik kan het altijd nog als ingezonden reactie aan S&D sturen op jullie stuk!

Met hartelijke groet,
Ton Elias

A.L. Snijders

Geweer

Ik ben gemakzuchtig en laks. Als ik een nieuwe naam zie in vertrouwd gezelschap, ga ik er niet op af, mijn nieuwsgierigheid is slecht ontwikkeld. Soms lees ik *Hollands Maandblad*, ik begin meteen met de namen die ik ken. Als ze op zijn, leg ik het *Maandblad* terzijde. In de weken erna ben ik op m'n hoede en neem ik kleine hapjes. Groots en meeslepend leven is niet aan mij besteed. In het recente nummer lees ik het verhaal van Florus Wijsenbeek het laatst, zijn naam is voor mij het onbekendst. 'Het leven voor de dood' is kort en goed geschreven, het heeft als uitgangspunt het initiatief-wetsontwerp 'Voltooid Leven' van Pia Dijkstra. Hij weet er veel van, ik zoek op wie hij is. Hij is in 1944 geboren en was van 1984 tot 1999 lid van het Europees Parlement voor de VVD. Hij heeft kennis van zaken en is ook nog persoonlijk. Hij eindigt zijn verhaal zo: 'Wat mijn eigen levenseind betreft, heb ik voldoende formulieren getekend om met een gerust hart een zo kort mogelijk mensonwaardige toekomst tegemoet te zien. En dan heb ik als jager de nog altijd geruststellende gedachte dat ik mijn eigen 'middel' heb. Soms mijmer ik daarover, zoals toen een vriend van mij met zijn zonen aan het jagen was en hij door een schot hagel uit het geweer van een van zijn spruiten werd getroffen, doch geenszins ernstig genoeg om niet meer in staat te zijn het nageslacht geducht de les te lezen. Terwijl zij eerste hulp toepasten, was hun reactie: 'Dan moet je maar niet met je erfgenamen het veld in gaan.'

Sneven in de vrije natuur, daar zou ik voor tekenen, want wat is een mooier levenseind dan van het tijdelijke jachtveld direct naar het eeuwige jachtveld over te stappen?'

Ik ben geen jager, zoals ik ook geen zeiler, tennisser, hockeyer of bridger ben, maar ik had wel een vriend met een geweer. Ik ben zelfs getuige geweest van een moordaanslag. Zijn vrouw was vreemdgegaan en hij had haar betrapt. Hij had zijn jachtgeweer gepakt en was achter de clandestiene minnaar aangerend. Het was na middernacht, het was stil op de Apollolaan. De boosdoener was een getrainde hardloper die zich niet liet inhalen. Voor het redden van de eer zat er niets anders op dan een schot te lossen. Hij miste, er waren geen getuigen, er was niet eens een doofpot nodig. Met euthanasie heeft het niets te maken, maar ik moest er gewoon aan denken toen het geweer van Florus Wijsenbeek ten tonele verscheen. Het brein kiest zijn eigen onderwerpen.

— advertentie —

HELEEN DE CONINCK, MENNO HURENKAMP,
LIEKE MELSEN & HANS OPSCHOOR (RED.)

ROOD- GROENE POLITIEK VOOR DE 21^e EEUW

EEN PACT TUSSEN GENERATIES

vannep amsterdam

ISBN 9789461644534 | PAPERBACK | 424 PP. | €22,50 | NU VERKRIJGBAAR

Jaargang 74, nummer 4, oktober 2017

Een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, wetenschappelijk bureau voor de sociaal-democratie

Versijnt zes maal per jaar

Redactie

Paul de Beer

Nik Jan de Boer

Meike Bokhorst

Klara Boonstra

Menno Hurenkamp (*hoofdredactie*)

Ruud Koole

Marijke Linthorst

Redactieraad

Maurits Barendrecht

Liesbeth Noordeggraaf

Marc Chavannes (*voorzitter*)

Paul Tang

**De redactie verwelkomt
bijdragen ter beoordeling.
Kopij graag toezenden
per e-mail naar send@wbs.nl.**

Redactieadres

Wiardi Beckman Stichting

Emmapark 12

2595 ET Den Haag

Telefoon (070) 262 97 20

E-mail send@wbs.nl

Lay-out & omslag

Uitgeverij Van Gennep

Abonnementen

Bel (020) 606 07 21 of mail

info@vangennep-boeken.nl

voor een abonnement of kennis-
makingsnummer.

Uitgever

Uitgeverij Van Gennep

Nieuwpoortkade 2A

1055 RX Amsterdam

info@vangennep-boeken.nl

(020) 606 07 21

Abonnementsprijzen per jaargang

Papier

- ▶ Student/aio/oio/Jong WBS/Jonge Socialisten: € 39,50
- ▶ Particulier Nederland: € 82,50

Papier & digitaal

- ▶ Student/aio/oio/Jong wbs/Jonge Socialisten: € 49,50
- ▶ Particulier Nederland: € 91,-
- ▶ Instelling Nederland: € 161,50
- ▶ Particulier buitenland: € 145,-
- ▶ Instelling buitenland: € 172,-
- ▶ Losse nummers € 17,50

Een abonnement kan op elk gewenst moment ingaan. Opzeggen kan tot één maand voor het einde van de jaargang. Vanwege de aard en inhoud van de uitgave wordt u geacht het abonnement in het kader van uw beroep of bedrijf te ontvangen en niet als consument op te treden in de zin van de artikelen art. 236 en 237 boek 6 BW. Mocht dit anders zijn, dan bent u gehouden dit binnen één maand na ingang van het abonnement per e-mail, telefonisch, schriftelijk of anderszins bij de abonnementenadministratie van de uitgever aan te geven.

© 2017 Uitgeverij Van Gennep, Amsterdam

*Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd
en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.*

Podemos. Nieuwe linkse politiek in Spanje

Door

Frans Bieckmann

Podemos geeft een beeld van de fascinerende politieke ontwikkelingen in Spanje en Europa sinds 15 mei 2011, toen in Spanje de pleinbezettingen van de *Indignados* (de Verontwaardigden) begonnen. Ze vormden de aanzet voor een grote politieke dynamiek. Het Spaanse project biedt een alternatief voor het neoliberale denken dat de EU in haar greep heeft én voor het rechtse populisme dat de maatschappelijke onvrede hiermee eenzijdig kanaliseert. *Podemos* organiseerde een brede beweging die komt met een eigen verhaal over grote maatschappelijke problemen als corruptie, werkloosheid en ongelijkheid – samen met de bevolking, niet van bovenaf, maar van onderop.

Omvang 200 pagina's | € 17,90 | ISBN 978 94 6164 444 2

Verschenen juni 2017

Recente publicaties WBS

Over de grens. De vluchtelingencrisis als reality

test, Monika Sie Dhian Ho, Annelies Pilon &

René Cuperus (red.)

Omvang 416 pagina's | € 24,90 | ISBN 978 94 6164 459 6

Verschenen juni 2017

Rood-groene politiek voor de 21e eeuw,

Heleen de Coninck, Menno Hurenkamp, Lieke Melsen

& Hans Opschoor (red.)

Omvang 416 pagina's | € 22,50 | ISBN 978 94 6164 453 4

Verschenen april 2017

Kunst of koopwaar. Hoe de cultuurpolitiek uit

Nederland verdween, Frans Becker & Paul Kalma (red.)

Omvang 416 pagina's | € 19,90 | ISBN 978 94 6164 420 6

Verschenen november 2016